

Anton Musserts verzekeringspolis voor Nederland

De collaboratie van de Nationaal Socialistische Beweging vergeleken met die van partijen in de 'Germaanse' landen in Noordwest-Europa, 1940-1945.

Eduard van den Berg
S1253336

Master-afstudeerscriptie
Docent: Dr. B.E. van der Boom
Studierichting: geschiedenis
Specialisatie: Political Culture & National Identities
Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

11 Mei 2017

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: de ideologische ontwikkeling en machtspositie van de NS, de DNSAP en het VNV voor de oorlog.....	6
Hoofdstuk 2: de ideologische ontwikkeling en machtspositie van de NSB, 1931-1940.....	15
Hoofdstuk 3: de NS, de DNSAP en het VNV tijdens de bezettingsjaren, 1940-1945.....	28
Hoofdstuk 4: Mussert en zijn machtsstrijd, 1940-1945.....	44
Conclusie.....	63
Literatuurlijst.....	66

Inleiding

‘De NSB had tot roeping de verzekeringspolis te zijn voor het Nederlandsche volk in geval van een overwinning van Hitler. Zonder NSB zouden wij ongetwijfeld worden ingelijfd.’¹ Met deze naoorlogse woorden vatte Anton Mussert samen waarom de Nationaal Socialistische Beweging zich had ingelaten met de bezetter in de jaren 1940-1945. Dit had alles te maken met zijn doel: een onafhankelijk, nationaalsocialistisch Nederland met hem als regeringsleider. Dit doel was niet uniek, het had overeenkomsten met dat van collaboratiepartijen in andere bezette landen. De situatie was echter in ieder land anders, daarom waren de middelen waarmee de collaboratieleiders werkten ook verschillend. Dit leidt tot de onderzoeksvraag van deze scriptie, namelijk, in hoeverre verschilde de wijze waarop de NSB een machtspositie trachtte te verwerven, door middel van collaboratie, vergeleken met die van Duitsgezinde partijen in Denemarken, Noorwegen en Vlaanderen, in 1940-1945? Met Duitsgezinde partijen worden partijen bedoeld die eveneens nationaalsocialistisch waren en die met de bezetter samenwerkten. Er is voor de bovengenoemde landen gekozen omdat zij door de nazi-ideologie als raszuiver werden aangemerkt. Hierdoor hadden de Duitsers andere plannen dan de partijen waarmee ze collaboreerden. De scriptie richt zich op de vergelijking van de NSB met de ‘Nasjonal Samling’ (NS) in Noorwegen, ‘Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti’ (DNSAP) in Denemarken en het ‘Vlaams Nationaal Verbond’ (VNV) in Vlaanderen.

Ten aanzien van de collaboratie van bovengenoemde partijen is al veel geschreven. Allereerst is daar het overzichtswerk van David Littlejohn die iedere collaboratiepartij in het kort omschrijft.² Vooral in Vidkun Quisling, de Noorse collaboratieleider en welbekend symbool van landverraad, is de internationale literatuur geïnteresseerd. Zo zijn daar de eerste Engelstalige biografieën van Ralph Hewins Paul Hayes uit de jaren zestig en zeventig. De meest recente biografieën zijn de omvangrijke studies van Oddvar Hoidal en van Hans

---

¹ Anton Mussert, *De NSB in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland*, in: Anton Mussert, *Nagelaten bekentenissen: verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*. Bezorgd en ingeleid door Gerard Groeneveld (Nijmegen 2005), 84.

² David Littlejohn, *The Patriotic Traitors: a History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-1945* (London 1972).

Frederik Dahl.³ Over Frits Clausen, de DNSAP-leider, bestaan geen uitgebreide, Engelstalige biografieën. De Deense werken van Ole Ravn en John T. Lauridsen gelden als toonaangevend. De dissertatie van Stephen Werther gaat dieper in op de rol van Clausen en het grootgermanisme.⁴ De Engelstalige literatuur beperkt zich tot het beschrijven van de samenwerking van de Deense regering met de Duitse autoriteiten.⁵ Ten aanzien van het VNV is er een aantal Vlaamse historici geïnteresseerd in haar geschiedenis. Hiervan zijn Albert de Jonghe en Bruno de Wever het meest relevant. Zij gaan uitgebreid in op de relatie tussen het VNV en de Duitse bezetter en op de machtsstrijd tussen de Duitse facties onderling, waarbinnen het VNV zich probeerde te handhaven.⁶ Het meest interessant voor deze scriptie is echter de Nederlandse literatuur. Hierbij kan men niet om Loe de Jong heen, of de boeken van A.A. de Jonge en Ronald Havenaar.⁷ Jan Meyers' biografie van Mussert schetst een persoonlijk beeld van de Leider.⁸ Robin te Slaa en Edwin Klijn brachten in 2009 het eerste deel van hun omvangrijke studie naar de NSB uit.⁹ Ook de Duitstalige biografie van Johannes Koll over Seyss-Inquart laat zien dat de rol van de rijkscommissaris nog volop in de

---

³ Ralph Hewins, *Quisling, Prophet without Honour* (London 1965). Paul Hayes, *Quisling: the Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887-1945* (Newton Abbot 1971). Oddvar Hoidal, *Quisling: a Study in Treason* (Oslo 1989). Hans Frederik Dahl, *Quisling: a Study of Treachery* (Cambridge 1999).

⁴ John T. Lauridsen, *Dansk nazisme 1930-1945 – og derefter* (Kopenhagen 2002). Ole Ravn, *Fører uden folk: Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti* (Odense 2007). Stephen Werther, *SS-Vision und Grenzland-Realität: Vom Umgang dänischer und „volksdeutscher“ Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der „großgermanischen“ Ideologie der SS: The Fate of the “Greater Germanic” Ideology in South Jutland* (Stockholm University, Ph.D. 2012).

⁵ William Andersen, *The German Armed Forces in Denmark 1940-1943. A Study in Occupation Policy* (University of Kansas, Ph.D., 1972). John Gilmour en Jill Stephenson, eds., *Hitler's Scandinavian Legacy: The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now* (London 2013). Joachim Lund, 'Denmark and the 'European New Order', 1940-1942,' *Contemporary European History* 13 (1999), 305-321. Jerry Voorhis, 'Germany and Denmark, 1940-1943,' *Scandinavian Studies* 44 (1972), 171-185. Henrik Nissen, *Scandinavia during the Second World War* (Minneapolis 1983).

⁶ Albert de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België 1940-1944* (Antwerpen 1972). Albert de Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944) – Tweede deel: de infiltratie van de politieke kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van De Clercq (juni 1940 – oktober 1942),' in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1976). Bruno de Wever, *Greep naar de macht. Vlaams nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tielt 1994). Bruno de Wever, 'Groot-Nederland als utopie en mythe,' *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 3 (1997), 163-180.

⁷ Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969-1988). A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968). Ronald Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en "volkse" solidariteit : de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983). Ronald Havenaar, *Anton Mussert, verrader voor het vaderland. Een biografische schets* (Den Haag 1984).

⁸ Jan Meyers, *Mussert, een politiek leven* (Soesterberg 2005).

⁹ Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

belangstelling staat.¹⁰ De machtspositie van de NSB komt ter sprake in Emerson Vermaat's boek over het conflict tussen de NSB en de SS en in Bas Kromhout's biografie over SS-voorman Henk Feldmeijer.¹¹ Aan interesse ontbreekt het dus niet. De wijze waarop de NSB, in vergelijking met de al aangehaalde partijen, door collaboratie haar machtspositie trachtte te verwezenlijken is echter in de literatuur niet uitdrukkelijk ter sprake gekomen. Het al aangehaalde boek van David Littlejohn bijvoorbeeld behandelt teveel verschillende partijen om zich met deze vraag bezig te kunnen houden.

Om tot de beantwoording van de onderzoeksvraag te komen is de scriptie opgedeeld in een viertal hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt stilgestaan bij de ideologische ontwikkeling en de machtspositie van het VNV, de DNSAP en de NS tot de Duitse bezetting in 1940. Op deze manier wordt duidelijk in hoeverre zij nationaalsocialistisch waren. In het tweede hoofdstuk wordt hetzelfde gedaan voor de NSB, waarbij constant vergelijkingen worden getrokken met het voorgaande hoofdstuk. Het derde hoofdstuk gaat in op de wijze waarop de al eerder genoemde partijen een machtspositie nastreefden tijdens de oorlog. En uiteindelijk wordt dit vergeleken met de machtsstrijd van de NSB in Nederland om zo de verschillen en overeenkomsten duidelijk te maken en vast te stellen in hoeverre de werkwijze van de NSB uniek was.

Voor het onderzoek worden secundaire en primaire bronnen gebruikt. Het betoog is grotendeels gebaseerd op de secundaire literatuur, aangezien een onderzoek naar Deense, Noorse en Vlaamse bronnen teveel tijd zou vergen. De primaire bronnen vormen de kern van de hoofdstukken over de NSB. Deze bronnen omvatten de partijprogramma's van de NSB, het weekblad *Volk en Vaderland*, documenten uit SS-archieven, het NSB-gedenkboek, fragmenten van Musserts dagboek uit 1940, Musserts nota's aan Hitler en Musserts geschriften van na de oorlog.

---

¹⁰ Johannes Koll, *Arthur Seyß-Inquart Und Die Deutsche Besatzungspolitik in Den Niederlanden (1940-1945)* (Wenen 2015).

¹¹ N.C.K.A. in 't Veld, *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945, 2 dln.* (Den Haag 1976). Emerson Vermaat, *Anton Mussert en zijn conflict met de SS* (Soesterberg 2011). Bas Kromhout, *De Voorman: Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam 2012).

Hoofdstuk 1: de ideologische ontwikkeling en machtspositie van de NS, de DNSAP en het VNV voor de oorlog.

Quisling's poging tot nationale eenheid

Quisling's politieke carrière begon in de jaren dertig. Daarvoor had hij jaren Noorwegen gediend als officier en diplomaat in onder andere Rusland. Quisling voelde zich aangetrokken tot de radicaalconservatieven. Kenmerken die bij deze groeperingen hoorden waren onder andere een afkeer van de gevestigde politieke partijen, racisme en angst voor het marxisme.¹² Dat hij juist voor deze stroming koos was niet verwonderlijk. De ervaringen met de Russische Revolutie hadden een blijvend effect op hem gehad. In 1930 schreef Quisling een boek naar aanleiding van de gevaren van het bolsjewisme, getiteld *Rusland og vi* (Rusland en wij).¹³ Naast een analyse van het Russische bolsjewisme en haar talloze gevaren ging hij ook in op de situatie in Noorwegen. Quisling verklaarde dat de leiding van de Noorse Arbeiderspartij niets verschilde van de Russische bolsjewieken. Gezien voorgaande revoluties in Finland en de Sovjet-Unie maakte hij de berekening dat 300.000 tot 400.000 Noren hun leven zouden verliezen bij een naar bolsjewistische maatstaven 'ordentelijke revolutie.'¹⁴ De samenzwering tegen de 'Noordische,' Europese beschaving kon gekeerd worden door een samenwerkingsbond van Scandinavië, Engeland, Nederland en mogelijk later Duitsland en Amerika. Quisling verklaarde dat hij Duitsland in tweede instantie noemt omdat het eind jaren twintig niet duidelijk was of de marxisten het voor het zeggen zouden krijgen.¹⁵ In 1931 werd hij aangesteld als minister van defensie, maar hij botste geregeld met de linkse oppositie. Daarnaast kon hij niet overweg met de premier. Deze negatieve ervaringen zouden tekenend zijn voor zijn politieke carrière.

In 1933 besloot Quisling om de 'Nasjonal Samling' op te richten.¹⁶ De oprichting geschiedde chaotisch. Door de verschillen in achtergrond van de leden werd een veelheid aan voorstellen ingediend waar Quisling geen grip op had. Zo telde de NS vanaf het begin een groep industriëlen die wilde dat de kersverse partij hun belangen zou beschermen zoals

---

¹² Oddvar Hoidal, *Quisling: a Study in Treason* (Oslo 1989), 56-57.

¹³ Hoidal, *Quisling*, 63.

¹⁴ Hier is de Duitse vertaling van *Rusland og vi* gebruikt. Vidkun Quisling, *Rusland und wir* (Oslo 1942), 10.

¹⁵ Quisling, *Rusland*, 112-113.

¹⁶ Oddvar Hoidal, 'Vidkun Quisling's Decline as a Political Figure in Prewar Norway, 1933-1937,' *The Journal of Modern History* 43 (1971), 440-467, 442-443.

de NSDAP dit deed in Duitsland. Ook intellectuelen die zich interesseerden voor het nationaalsocialisme werden tot Quisling's aanhang gerekend.¹⁷ Het programma was eveneens onduidelijk. Het was gericht op het bevorderen van de nationale eenheid, op het bewust zijn van afkomst, de vereniging van traditie en vooruitgang, een geleide economie naar Italiaans model en de vernietiging van de klassenstrijd. Als laatste moest er een Noordische Bond komen waarin Noordwest-Europa verenigd was. Dit was economisch van belang en het kon als verdediging dienen tegen het communisme.¹⁸ Uit deze punten kon onder andere fascisme en racisme worden ontleed. Onder druk van radicale individuen die inspiratie putten uit Hitler's succes werden een partijlogo, vlaggen, gezangen, uniformen, marsen en de opgeheven rechterarm als groet geïntroduceerd.¹⁹ De hiërarchie die volgde versterkte het 'Führerprinzip.' Daar kwam nog bij dat de NS de 'Hird' oprichtte, een keurbende zoals de SS in Duitsland. Vanaf 1934 droeg Quisling de titel 'Fører' dat zich laat vertalen naar het Duitse 'Führer.'²⁰

De chaotische oprichting bleek symbolisch te zijn voor de machtspositie die de NS verwerfde met der jaren. De verkiezingen van 1933 waren voor de NS dramatisch verlopen: de partij wist 2,2% van de stemmen te verwerven. Dit was grotendeels te wijten aan Quisling's besluit om mee te doen aan de verkiezingen zonder dat hier geld voor was en zonder een adequate partijstructuur. Ook het verkiezingsprogramma kon door tegenstanders eenvoudig worden afgekraakt daar Quisling geen uitleg gaf over hoe hij zijn standpunten wilde realiseren. Hij bleef hameren op het vertrouwen dat men in hem moest stellen als leider.²¹ Dit was typerend voor zijn wens om net als Hitler de ultieme leider te worden en zo zijn land te redden. Hij zag zichzelf als een profeet die Noorwegen zou leiden tot het licht. Hierdoor had hij geen geduld voor de reguliere politiek, sterker nog, hij weigerde samen te werken met de oude partijen.²² Het isolement waar Quisling naartoe manoeuvreerde bleek onontkoombaar.. In 1935 had hij de Italiaanse aanval op Abessynië gesteund en daarvoor had hij zich ingelaten met het internationaal congres ter bevordering van het fascisme waar

---

¹⁷ Paul Hayes, *The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887-1945* (New Abbot 1971), 98.

¹⁸ Hoidal, *Quisling*, 136-138.

¹⁹ Hans Frederik Dahl, *Quisling: a Study of Treachery* (Cambridge 1999), 96.

²⁰ Hoidal, *Quisling*, 171.

²¹ Hayes, *The Career*, 100-101.

²² Dahl, *Quisling*, 103.

hij zich had uitgesproken voor een Noordisch racisme.²³ Ook zette het antisemitisme zich voort, dat hand in hand ging met Quisling's ideaal van raszuiverheid en de superioriteit van het Noordische bloed. Met de verkiezingen van 1936 bleek dat het gedachtegoed van de NS niet aangeslagen was en zo werd er weer een nederlaag geïncasseerd.²⁴ De chaos in de NS, die steeds vlak onder de oppervlakte lag, stak weer de kop op. Cruciaal zou de rol van de Fører moeten zijn om de partij bijeen te houden. Toen dit echter weer uitbleef begon de tweede man van de partij, Johan Hjort, provinciaal leider, voorman van de Hird en van het partijblad *Fritt Folk*, zich te roeren. Hjort wilde dat de bureaucratische partijtop de provinciale leiders meer zelfstandigheid zou geven. Met andere woorden, Hjort knaagde aan de oppermachtige leiderspositie. Quisling weigerde dit en vervolgens verlieten Hjort en veel van zijn volgelingen de partij.²⁵ De compromisloze Quisling trachtte zijn leeglopende partij bijeen te houden zonder veel succes. Hij verviel weer tot ideologische uitspraken, zoals het marxisme dat geleid werd door Joden en tot oproepen tot een Noordische Unie om Europa te beschermen tegen het bolsjewisme.²⁶

De jaren 1937-1939 kenmerkten zich door desillusie en wanhoop. De Spaanse Burgeroorlog resulteerde in felle, anticommunistische retoriek. In het bijzonder na het voorstel van de Noorse Arbeiderspartij om links en rechts te verenigen tegen de dreiging van het fascisme.²⁷ Quisling zag geen uitweg, zijn partij was buitengewoon onpopulair en werd, afgezien door een handvol getrouwen, niet serieus genomen. Opheffen kon hij niet en daarom besloot hij om de steun van buitenlandse partijen te zoeken. Cruciaal was de in Duitsland verblijvende, Noorse zakenman Albert Viljam Hagelin. Hagelin was een nationalist, pro-Duits en een voorstander van Duitse militaire bemoeienis met Noorwegen om de invloed van Engeland te beperken. Hij bracht Quisling onder de aandacht van de nazi-ideoloog Alfred Rosenberg. Rosenberg, geobsedeerd door raciale denkbeelden waarin de Noren raszuiver waren, stond open voor hechtere banden. In 1939 wist Hagelin eveneens door te dringen tot großadmiral Erich Raeder die vanwege de Engelse dreiging marinebases wilde bouwen langs de Noorse kust.²⁸ In conversaties tussen Quisling, Hagelin en Duitse

---

²³ Hoidal, *Quisling*, 204. Arnd Bauerkämper, 'Transnational Fascism: Cross-Border Relations between Regimes and Movements in Europe, 1922-1939,' *East Central Europe* 25 (2010), 214-246, 227.

²⁴ Hoidal, *Quisling*, 236.

²⁵ Hoidal, 'Vidkun Quisling,' 461.

²⁶ Hoidal, *Quisling*, 292

²⁷ Hayes, *The Career*, 125.

²⁸ Dahl, *Quisling*, 150-151.

sympathisanten voerde Hagelin het woord aangezien Quisling geen Duits sprak. Hierdoor zag Hagelin kans om de cijfers omtrent de omvang van de NS enorm te overdrijven en zo de Duitse interesse vast te houden. In december 1939 wisten Rosenberg en Raeder zo op Hitler in te praten dat de laatste besloot om Quisling te ontmoeten. In twee besprekingen presenteerde Quisling zijn al aangehaalde plan voor een Noordische Unie waarin ook Engeland was opgenomen. Hitler, die in 1939 vertrouwen had in een uiteindelijke vrede met Engeland, las het en reageerde niet afwijzend. Hij was echter meer geïnteresseerd in de situatie in Noorwegen. Hitler stelde dat indien Engeland de neutraliteit van Noorwegen zou schenden, Duitsland dit niet over zijn kant kon laten gaan. Als toegift werd ook besloten dat de NS financiële steun uit Duitsland zou krijgen. Aan het einde van het gesprek benadrukte Quisling dat hij geen nationaalsocialist was maar een nationalist.²⁹ Wat hij deed was in de eerste plaats in het belang van zijn land, meende hij. Na de oorlog zou Quisling verklaren dat de NS vóór de aanval op Noorwegen, in april 1940, geen banden had met het Duitse nationaalsocialisme, wat in strijd is met Quisling's ontmoetingen en contacten.³⁰ De Noorse leider realiseerde zich heel goed wat hij in Duitsland deed. Zijn ontmoeting met Hitler was een succes. De Führer gaf opdracht om plannen te maken voor een invasie van Noorwegen.

De DNSAP, een kopie van de Duitse nazi's

De 'Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti' (DNSAP) werd in 1930 door Cay Lembcke opgericht. Lembcke was een man met militaire ervaring en hij had al in voorgaande jaren zijn ongenoegen geuit over de parlementaire democratie in Denemarken. In 1930 zag hij een kans om met een groepje gelijkgestemden de nieuwe partij op te richten. De directe aanleiding tot Lembcke's initiatief was het succes van de NSDAP in Duitsland tijdens de verkiezingen van 1930.³¹ Hij was hierdoor geïntrigeerd en daarom week zijn vijftientig punten tellende programma vrijwel niet af van dat van de NSDAP uit de jaren twintig. Dit viel direct op aangezien enkele punten niet van toepassing konden zijn op Denemarken, iets dat gelach veroorzaakte toen hij zijn programma voor het eerst voordroeg. Punt drie pleitte bijvoorbeeld voor 'Land og Jord,' oftewel het Duitse Lebensraum, een tekenend standpunt

---

²⁹ Ibidem, 152-157.

³⁰ Ralph Hewins, *Quisling. Prophet without Honour* (London 1965), 177.

³¹ Ole Ravn, *Fører uden folk. Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti* (Odense 2007), 75-77.

voor de Duitse Nazi's maar iets dat niet speelde in Denemarken. Andere standpunten waren ronduit eigenaardig, zoals verplichte gymnastiek voor het hele volk, dat te maken had met de opvoeding van de bevolking.³² Daarnaast kopieerde Lembcke punten omtrent sociale voorzieningen, de overheid en de ouderenzorg. Het DNSAP-programma werd gekenmerkt door racisme, antisemitisme, anticommunisme, antiparlementarisme en het staatsgeleide nationaalsocialisme van Hitler.³³ De hele situatie maakte duidelijk dat ook Lembcke weinig interesse toonde in de reguliere politiek en in de wijze waarop de nazi-idealen op succesvolle wijze verkondigd konden worden. In tegenstelling tot de NS portretteerde de DNSAP zich van meet af aan als nationaalsocialistisch. Quisling ondernam altijd pogingen om dit te ontkennen.

Begin 1931 ontmoette Lembcke Frits Clausen. Clausen was geboren in Aabenraa, dat voor de Eerste Wereldoorlog bij Pruisen hoorde. Na aan Duitse zijde gevochten te hebben, keerde hij terug om als dokter te werken in Denemarken dat na de oorlog zijn nieuwe vaderland was. Hij besloot lid te worden van de DNSAP, organiseerde bijeenkomsten en ontwikkelde zich als een gezien spreker. Clausen schreef ook artikelen voor het partijblad: *National-Socialisten*.³⁴ De DNSAP vond vooral gehoor in de zuidelijke delen van het land, zoals in Zuid-Jutland dat voorheen Duits grondgebied was.³⁵ De eerste verkiezingen waren net zo bedroevend als die van de NS. In 1932 kreeg de partij vrijwel geen stemmen: slechts 757. De meerderheid van deze stemmen waren voor Clausen en niet voor Lembcke. Dit was reden genoeg om aan te nemen dat de DNSAP onder zijn leiding de Deense bevolking niet wist te overtuigen. De militaristische houding van Lembcke en de ideologische onduidelijkheden stuitte in toenemende mate op verzet. De chaos die volgde zou leiden tot een coup van de districtleiders tegen zijn beleid en Clausen werd in juli 1933 aangesteld als de nieuwe leider.³⁶

De eerste zet was het aanpassen van het oude partijprogramma omdat het niet aansloot bij Denemarken. Naar Clausen's mening richtte het Duitse programma zich op de burgerij terwijl de DNSAP juist wilde inspelen op de onvrede in rurale gebieden. Daarnaast

---

³² Ravn, *Fører*, 79.

³³ Danmarkshistorien, Programma van de DNSAP, 1930. <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1930/>. Geraadpleegd op 30 januari 2017.

³⁴ Ravn, *Fører*, 103.

³⁵ Ibidem, 85-86.

³⁶ Ibidem, 114-115.

moesten de standpunten die überhaupt niet resoneerden anders geformuleerd worden of samengevoegd worden.³⁷ Het resultaat was dat het aantal standpunten werd teruggebracht tot acht. Het vernieuwde programma opende met het raciale standpunt, maar het antisemitisme kwam niet expliciet ter sprake. De economie zou worden geleid door de staat die tevens voor sociale voorzieningen zorgde. Uiteraard ontbraken de veroordelingen van het marxisme en het liberalisme niet. De partij steunde de kerken in haar strijd voor een christelijk Denemarken. Dit was diplomatieker verwoord dan het standpunt van 1930 waarin godsdienstige overtuigingen werden gesteund, mits zij niet in strijd waren met de autoritaire staat of de mens onderdrukten. Het stuk sloot af met een verklaring dat Noordische-Germaanse volken verbonden waren door een bloedband.³⁸ Kortom, het nieuwe programma was duidelijker geformuleerd dan het vorige, maar was nog even nationaalsocialistisch. Dat dit bewaarheid werd bleek uit de interesse die Clausen sinds 1933 had voor de Duitse nazi's. Zo liet hij in een interview met de *Berliner Illustrierte Nachtausgabe* weten dat Denemarken veel geleerd had van Hitler en dat Duits-Deense vriendschap niet door grenzen kon worden belemmerd. De NS en de DNSAP volgden dus de ontwikkelingen in Duitsland met interesse. In Duitsland heerste echter een zekere onverschilligheid ten aanzien van Europese partijen. Dit was ook binnen de nazitop het geval. Hitler was nauwelijks bekend met Quisling's NS en hij zou diens ideaal van een Noordische unie niet overwegen. De vriendschapsverklaring van Clausen deed eveneens weinig. Ook zou Alfred Rosenberg in 1939 verklaren dat het nationaalsocialisme geen exportgoed was. Dit was immers in strijd met het nationalistische element van het Hitlerregime. Jaren hiervoor had Clausen al genoeg moeilijkheden om het hakenkruis uit te leggen als Deens symbool.³⁹ De Nazigroet was overigens eveneens geïntroduceerd, net zoals de Deense SA en de 'Nationalsocialistische Ungdom' (NSU); het equivalent van de Duitse Hitlerjugend.⁴⁰ Kortom, ook hier zijn de parallellen met de NSDAP en de NS duidelijk.

Ook Clausen ontmoette grote weerstand toen zijn partij meer bekendheid kreeg. Hoewel de DNSAP zich in de eerste plaats als nationalistisch presenteerde en zich uitsprak

---

³⁷ Ibidem, 138.

³⁸ Danmarkshistorien, Programma van de DNSAP, 1933. <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1933/>. Geraadpleegd op 30 januari 2017.

³⁹ Ravn, *Fører*, 152, 158.

⁴⁰ Ibidem, 190.

voor koning, volk en vaderland was ze een eenvoudig doelwit voor de linkse oppositie.⁴¹ Daarnaast had Clausen te maken met een tegenhanger: de 'Nationalsozialistische Arbeiterpartei Nordschleswig' (NSDAP-N). Deze partij zette zich in voor de Duitse minderheid in Zuid-Jutland. De NSDAP-N wilde dat Zuid-Jutland (of Nordschleswig vanuit Duits perspectief) weer bij Duitsland aangesloten zou worden. Clausen verzette zich hier tegen omdat hij streefde naar één nationaalsocialistisch Denemarken. Het verlies van een provincie paste niet in het streven van een fel nationalist bij wie het land boven alles ging. De twee partijen waren elkaar vijandig gezind en dit zou de hele oorlog duren.⁴² Het verwijt nationaalsocialistisch en Duitsgezind te zijn, leidde er toe dat de DNSAP een kleine partij bleef. In 1935 deed ze weer mee aan de verkiezingen en dit keer werd duidelijk dat de partij relatief sterk gegroeid was. In totaal werden er 16.257 stemmen geteld voor de partij, maar dit kwam slechts neer op één procent van het totaal aantal uitgebrachte stemmen. In 1939 kreeg de partij 30.943 stemmen en verdubbelde de aanhang dus bijna ten opzichte van 1935.⁴³ Echter, de enkele zetels die dit opleverde, konden het niet opnemen tegen de machtige socialistische, liberale of agrarisch-conservatieve fracties. Ook Clausen had geen vooruitzicht op de macht.

Van Vlaams nationalisme en fascisme

De uitwissingen van de Eerste Wereldoorlog, gepaard met de economische crisis van de jaren dertig leidde ook in Vlaanderen tot een toename van nationalistische gevoelens. Hierbij ging het tussen de verwezenlijking van een onafhankelijk Vlaanderen van Wallonië en de aaneensluiting van Vlaanderen bij Nederland. In dit klimaat van onvrede en strijd wist Staf De Clercq, oud-onderwijzer, veteraan en politicus van de Vlaams-Nationale Frontpartij, een aantal dominante nationalistische verenigingen en in 1933 het 'Vlaams Nationaal Verbond' op te richten.⁴⁴ In de stichtingsproclamatie meldde hij dat het VNV zich zou inzetten om het Vlaamse volk te bevrijden en de 'Nederlandse volksgemeenschap' zou bevorderen. 'Wij behoren tot de ene Nederlandse natie; niet uit eigen wil, maar door de

---

⁴¹ Stephen Werther, *SS-Vision und Grenzland-Realität: Vom Umgang dänischer und „volksdeutscher“ Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der „großgermanischen“ Ideologie der SS: The Fate of the "Greater Germanic" Ideology in South Jutland* (Stockholm University, Ph.D. 2012), 85.

⁴² Werther, *SS-Vision*, 89.

⁴³ Ravn, *Fører*, 169, 228.

⁴⁴ Pieter Jan Verstraete, *Trouw en Dietsch: Vlaamse leiders en hun collaboratie* (Soesterberg 2006), 23-26.

machtsbeschikking van vreemde heersers zijn we gescheiden.’ Net zoals Quisling voerde de partij strijd tegen het liberalisme, marxisme en het parlementarisme. Verder zette zij zich in voor een ‘herstel der samenhangigheid tussen alle standen der natie.’⁴⁵ Het VNV was vanaf het begin verdeeld tussen radicalen en gematigden. De Clercq was de aangewezen persoon om nationaalsocialisten, zoals propagandaleider Reimond Tollenaere en gematigde leden, zoals Dr. Hendrik Elias, die aan de democratische principes vasthielden, voor de partij te behouden. In dit stadium, met zoveel verschillende stemmen, was het nog niet duidelijk welk pad het VNV zou gaan bewandelen.⁴⁶ Hierin onderscheidde de Vlaamse partij zich aanvankelijk van de Scandinavische; het fascistische element was omstreden.

De radicale en gematigde vleugels waren dus zeer verdeeld. In 1935 werd pas het eerste en het enige VNV-programma geschreven. Het stuk, de ‘Dietsche Volksstaat’ getiteld, was van de hand van Elias. Hij verkondigde aanvankelijk het federalisme, maar onder druk van de radicalen werd dit weer verwijderd. In plaats daarvan werd het Groot-Nederlandse standpunt uitgedragen. Elias noemde overigens het begrip ‘organische democratie’ dat op een vorm van corporatisme duidde en niet op de parlementaire democratie. Wel wilde het VNV haar doelen bereiken met ‘wettige middelen.’⁴⁷ Er werd met geen woord gerept over antisemitisme, niet in de proclamatie van 1933 en ook niet in het officiële programma. Dat betekende niet dat een aantal individuen die zich aan het VNV lieerden niet antisemiet waren. VNV’er Herman van Puymbrouck, hoofdredacteur van het Duitsgezinde blad *De Schelde*, schreef regelmatig antisemitische artikelen. Ook Tollenaere zou zich hier aan schuldig maken. Dit was een van de vele conflicten die constant het wakend oog van De Clercq vereisten. De gematigde vleugel hoopte aanvankelijk via de parlementaire weg aan de macht te komen. In tegenstelling tot de NS en de DNSAP werkte het VNV tijdens de verkiezingen van 1936 samen met andere nationalistische partijtjes en wist een grote overwinning te behalen.⁴⁸ Deze winst werd vervolgens niet uitgebuit, de samenwerkingsverbanden met de Waalse fascistten en met de Katholieke Partij mislukte. Het was duidelijk dat de gematigde vleugel niet de leidende vleugel zou worden. Historicus Lode Wils vat dit uitstekend samen: ‘in feite waren zij een democratisch, of tenminste een

---

⁴⁵ Stichtingsproclamatie van het VNV van 1933, in: Bruno de Wever, *Greep naar de macht. Vlaams nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tielt 1994), 104.

⁴⁶ Verstraete, *Trouw en Dietsch*, 27-28.

⁴⁷ De Wever, *Greep*, 177, 170.

⁴⁸ *Ibidem*, 241.

gematigd, uithangbord voor het dictatoriale VNV waaraan zij een groeiende aanhang hielpen verzekeren.⁴⁹ Van de socialisten had ook het VNV het zwaar te verduren, waardoor dit bij velen juist de drang naar rechts versterkte. Het resultaat was een versterking van de revolutionaire Groot-Nederlandse gedachte en de nadruk op actie. Het VNV mocht geen gewone partij worden.⁵⁰ Het toenemend fascisme was al merkbaar geweest op de Landdag van 1935 die in het teken stond van het leidersbeginsel, optochten met vlaggen, leden in uniform, de herdenking van de duizendjarige 'Dietse cultuurgemeenschap' en de instelling van het 'Houzee'.⁵¹ De overeenkomsten met andere fascistische partijen en met Duitsland is onweerlegbaar.⁵²

Binnen de partij bleef er onenigheid bestaan over de relatie met Duitsland. De radicalen in de partij wensten een pro-Duitse koers tegenover de gematigden die wilden dat het VNV zich ten gunste van binnenlandse samenwerking zou distantiëren van Hitler. De Clercq was naar buiten toe altijd correct tegenover Duitsland. Het was echter niet bekend bij de gewone man dat hij in het geheim contact had met Berlijn. In 1935 had hij namelijk al financiële steun gevraagd aan het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken en hij had zich tijdens besprekingen met afgevaardigden, voorgesteld als voorvechter van Vlaams nationalisme en als tegenstander van Frankrijk. Het geld kwam pas jaren later, maar de contacten waren gelegd.⁵³ Dit maakte het gemakkelijker om in 1937 hoofdredacteur Puymbrouck te ontslaan door Duitse steun aan de krant te annuleren. De redenen hiervoor waren de positieve berichtgeving over Duitsland en de denigrerende behandeling van de kerk dat niet op de sympathie van de katholieke VNV'ers kon rekenen.⁵⁴ Vlaanderen was grotendeels katholiek en wilde het VNV de steun van de bevolking krijgen, dan moest zij het antiklerikale wel afkeuren. Dit betekende niet dat het VNV een populaire partij was. Echter, het streven voor een onafhankelijk Vlaanderen kon hier en daar op sympathie rekenen.

Net als Quisling radicaliseerde De Clercq. In naam was de VNV-leider vaak een bemiddelaar binnen de partij. De realiteit was dat hij steeds vaker de kant van Tollenaere koos. Vlak voor de oorlog had De Clercq de Militaire Organisatie (MO) opgericht die,

---

⁴⁹ Lode Wils, *Van de Belgische naar de Vlaamse natie: een geschiedenis van de Vlaamse beweging* (Leuven 2009), 275.

⁵⁰ De Wever, *Greep*, 243.

⁵¹ *Ibidem*, 173-174.

⁵² *Ibidem*, 163.

⁵³ *Ibidem*, 198.

⁵⁴ *Ibidem*, 340-341.

aangezien hij vermoedde dat Frankrijk ditmaal de agressor zou zijn, moest saboteren om de Franse opmars tijdens een aanval te bemoeilijken. Ook had hij hierom nauw contact met de Abwehr.⁵⁵ Kortom, ook het VNV was er van overtuigd dat de sleutel tot succes in eigen land bij Duitsland lag.

Hoofdstuk 2: De ideologische ontwikkeling en machtspositie van de NSB, 1931-1940.

Een beweging, geen partij

Net als de DNSAP putte de NSB, bij de oprichting in 1931, inspiratie uit het partijprogramma van de Duitse NSDAP en specifiek uit *Das Program der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, van de nazi-ideoloog Gottfried Feder, dat in 1927 voor het eerst verschenen was.⁵⁶ Het twintig punten tellende programma werd door Anton Mussert in december 1931 geschreven. Aangezien veel standpunten vaag bleven kwam de kersverse Beweging in januari 1932 met een toelichting waarbij ieder punt uitgebreid behandeld werd.⁵⁷ Deze geschriften die de officiële koers van de NSB behandelden zouden beter bekend worden onder de naam brochures. De eerste brochure opende met het Leidend Beginsel dat stelde hoe 'voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van het volk' een sterke staat nodig was.⁵⁸ In de toelichting werd duidelijk waar het Leidend Beginsel vandaan kwam; de NSB wenste niet de zoveelste partij te zijn, maar een beweging 'ter vernieuwing van de geest.' Het moest afgelopen zijn met de futloosheid en onmacht van het volk. In plaats daarvan zouden nationale eenheid en plichtsgevoel zegevieren.⁵⁹ Wat dit betreft, paste het uitgangspunt in het patroon van het nationalisme in de jaren dertig zoals ook zichtbaar was in de NS, de DNSAP en het VNV. Ook deze partijen wensten af te rekenen met de slapheid en ze wilden de samenleving opnieuw indelen. Wat onbrak in Musserts

---

⁵⁵ Ibidem, 341-342.

⁵⁶ Gottfried Feder, *Das Program der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken* (München 1935).

⁵⁷ *Programma met toelichting. Brochure 1 en 2* (Utrecht 1932).

⁵⁸ *Programma met toelichting*, 1.

⁵⁹ Ibidem, 11.

nationalistische programma was de liefde voor het koningshuis, maar in de toelichting stelde de NSB dat ze hier niet aan tornde.⁶⁰

De twintig punten waren beter uitgewerkt dan het onduidelijke programma van Quisling of de kopie van Lembcke. Maar ook hier kwamen ze op hetzelfde neer. De punten hadden te doen met 'nationale oogmerken,' staats hervormingen, 'volkshuishouding,' cultuur en sociale voorzieningen. Ten aanzien van de natie werd benadrukt dat de samenwerking met de 'deelen van den Dietschen stam' buiten Nederland hecht moest zijn.⁶¹ Niet alleen de Zuid-Afrikanen maar ook de Vlamingen behoorde hier toe. Het bewijs dat Mussert net als zoveel VNV'ers het Groot-Nederlands ideaal een warm hart toedroeg bleek uit de zin: 'vijf miljoen Zuid-Nederlanders (Vlamingen) naast acht miljoen Noord-Nederlanders kunnen te zamen een zoodanige machten vormen tegen eventueele agressieve voornemens van andere volkeren.'⁶² Hierin lag wel een onderscheid, Mussert koos dus voor Groot-Nederland omdat het paste in zijn nationalistische visie, maar voor veel Vlamingen telde de onderdrukking van Wallonië net zo goed mee. Dit bleek ook uit het feit dat gematigde VNV'ers federalisering nastreefden en niet Groot-Nederland. Net zoals de NS ergerde de NSB zich aan de politieke situatie. De organisatie van de natie zou geschieden in 'corporatiën' terwijl 'ondoelmatige instellingen' werden afgebroken. Ook de kiesstrijd was de NSB een doorn in het oog; ze was niet meer dan een 'wassen neus.'⁶³ Hiermee betoonde Mussert dat hij net zoals zijn buitenlandse lotgenoten niets op had met de democratie zoals deze was. De NSB wilde dat alleen productieve burgers stemrecht hadden. Zij zouden zich verenigen in corporatiën op basis van beroep en op deze manier gezamenlijk invloed uitoefenen. Tekenend voor het corporatieve denken was de opmerking dat het Italiaanse model tot voorbeeld kon dienen.⁶⁴

Om de bevolking te voorzien in behoeften stond het bedrijfsleven onder bescherming van de staat, maar overtredingen van bedrijven tegen de staat werden bestraft. Dit had tot doel om 'anti-sociale handelingen' te voorkomen. Iedere staatsburger diende bereid te zijn zich in te zetten voor de 'werkgemeenschap ter bevordering van de nationale welvaart en

---

⁶⁰ Ibidem, 14.

⁶¹ Ibidem, 4.

⁶² Ibidem, 21.

⁶³ Ibidem, 3, 26.

⁶⁴ Ibidem, 26-28.

kultuur.' Het 'geldwezen' werd gecontroleerd door de staat.⁶⁵ Het grootkapitaal werd overigens niet, zoals in Duitsland, aan het Jodendom gekoppeld. Omtrent de rol van religie liet het programma zich kort uit; het christendom werd beschermd in alle delen van het Rijk, maar zij was niet nodig in de opvoeding van de burger. Ideologieën en uitingen die de eenheid van het land ondermijnden, moesten worden onderdrukt.⁶⁶ De staat had het ultieme gezag en niet de kerk.⁶⁷ De laatste drie punten hadden te doen met de sociale voorzieningen.

Het programma kende dus veel nationalistische en socialistische oogmerken. Toch telde de overeenkomst tussen het programma en de naam van de NSB minder voor Mussert. Hij had de NSB nationaalsocialistisch genoemd omdat de term in zwang begon te raken en niet uit ideologische overwegingen.⁶⁸ Ook de NSB kon het verwijt gemaakt worden te kopiëren uit het buitenland. In het programma kwam echter geen antisemitisme of rassenleer voor. Dit is een onderscheid in vergelijking met de DNSAP of de NS, die dit van meet af aan verkondigden. Lotsverbondenheid met buitenlandse bewegingen werd niet genoemd, behalve de zijdelingse opmerking over het Italiaanse corporatisme. Het leidersbeginsel dat zoveel licht wierp op Hitler in Duitsland was eveneens niet terug te vinden in de twee brochures. Ideologisch gezien hadden zij weinig te bieden. Mussert kreeg echter een nieuwe mogelijkheid om hieraan meer invulling te geven. Tijdens de eerste landdag van de Beweging, in januari 1933, werd het weekblad gepresenteerd. Het blad, *Volk en Vaderland* (VoVa), werd dé stembuis van Mussert en het belangrijkste propagandamiddel van de NSB. Musserts stukken zouden duidelijker zijn dan de partijprogramma's.⁶⁹ in het eerste nummer noemde hij het blad 'het officieel orgaan' dat de strijd zal aangaan met de vijanden van de Beweging en dat het 'de nationaalsocialistische of fascistische band' tussen leiding en leden zou versterken. Ook informeerde hij de lezers dat een nieuwe brochure spoedig zou uitkomen.⁷⁰

---

⁶⁵ Ibidem, 3-4.

⁶⁶ Ibidem, 5.

⁶⁷ Ibidem, 43.

⁶⁸ A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland: voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968), 70.

⁶⁹ Ronald Havenaar, *Anton Adriaan Mussert. Verrader voor het vaderland* (Den Haag 1984), 33.

⁷⁰ 'Een woord vooraf,' *Volk en Vaderland*, 7 januari 1933.

Hegeliaanse staatsleer

Deze brochure droeg de titel *Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer* en werd in februari 1933 uitgegeven. Het was grotendeels geschreven door partijideoloog S.A. van Lunteren die een volgeling was van Gerard Bolland. De laatste was een filosoof en een groot bewonderaar van Hegel die in de jaren twintig het vroegste fascisme in Nederland uitdroeg door onder andere in een reeks colleges fel te ageren tegen de democratie, het Jodendom en de vrijmetselarij.⁷¹ Zijn gedachtegoed vond een ontvankelijk oor bij een kleine groep intellectuelen, waaronder Van Lunteren, ir. B. Wigersma en prof. dr. J. Hessing. Zij kwamen bekend te staan als de hegelianen. De hegelianen waren de NSB binnengedrongen, waar Van Lunteren de hoofdredacteur van VoVa zou worden, waardoor zij over een invloedrijk platform beschikten.⁷² De ideologische leegte van Mussert, die de hegelianen de mogelijkheid gaf om op de voorgrond te treden, stond in schril contrast met het opzweepende nationaalsocialisme van Hitler of de profetische aspiraties van Quisling, die Quisling ervan overtuigde dat hij een rol moest spelen in Noorwegen.

Het schrijven van Van Lunteren was ontoegankelijk voor de gemiddelde lezer en ging over de rol van de staat. De titel was niet helder geformuleerd; wat werd bedoeld met 'Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer?' Het werd als volgt uitgelegd: 'het gaat niet om de vlag, maar om de lading.' Het Duitse nationaalsocialisme werd niet overgenomen net zo min als het Italiaanse fascisme. Beide golden echter als voorbeelden.⁷³ Dat de brochure wel degelijk een voorkeur had, bleek uit de verklaring dat de Beweging niet antisemitisch was, sterker nog: 'wij verbeelden ons niet, dat ons volk het edelste ras ter wereld zou zijn, doch wij eeren het in zijn ideale, historische gestalte als natie.'⁷⁴ Dat de brochure getuigde van staatsabsolutisme bleek uit de samenvattende zin: 'de plichten van de burgers tegenover den staat, gaan boven hun persoonlijke rechten.'⁷⁵ Naar goed fascistisch gebruik ging de brochure in tegen het koningshuis: 'niets geschied zonder den Koning, maar ook

---

⁷¹ Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009), 75-77.

⁷² Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 189-190.

⁷³ *Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer. Brochure 3* (Utrecht 1933), 4.

⁷⁴ *Ibidem*, 4.

⁷⁵ *Ibidem*, 17.

niets door den Koning,' zo luidde het onomwonden standpunt. De feitelijke macht lag bij een minister-president en de ministeries.⁷⁶

Ondanks de groei die de NSB had doorgemaakt in 1933, was er onenigheid over de inhoud van de derde brochure. De intellectuele taal werd te abstract gevonden en opposanten binnen en buiten de Beweging verklaarden dat de brochure staatsabsolutisme voorstond. De tegenstand van buitenaf richtte zich vooral op de onvriendelijke houding jegens het koningshuis. De kerken wezen de NSB af, omdat zij bang waren aan macht te moeten inboeten als de NSB het voor het zeggen zou krijgen.⁷⁷ Dit was ook in Duitsland gebeurd. Dat er zoveel tegenstellingen en zwakheden in de partijprogramma's zaten maakten veel propagandisten niets uit, de nadruk lag immers op actie en beweging en niet op theoretische discussies.⁷⁸ Maar net als het VNV kon de NSB het zich niet veroorloven om de kerken teveel tegen zich in het harnas te jagen. In 1934 maakte Mussert zich hier zorgen over. In een nieuwe brochure haastte Mussert zich te zeggen dat de derde brochure 'een proeve van Nationaal-Socialistische (Fascistische) Staatsleer' was in een tijd dat 'fascistische Staatsleer onbestaanbaar was' (en benadrukte dus ook dat de theorie voor hem van minder belang was).⁷⁹ Ten aanzien van het vorstenhuis werd aan Abraham Kuyper gerefereerd en gesteld dat 'de soevereiniteit van het Huis van Oranje is onder de leiding Gods in onze historie geworteld.' Hieruit bestond de natie.⁸⁰ Vanuit de vierde brochure gezien leek het erop dat de koning meer was dan slechts een symbool. Vraag acht zwakte eveneens de inhoud van brochure drie af en behandelde de relatie tussen het individu en de staat. 'Wij wenschen den Staat in zijn natuurlijke functie te herstellen, doch zullen evenmin in Staatsvergoding vervallen.'⁸¹ De volgende vraag behandelde hoe de NSB tegenover de Joden stond. Hier wees zij nadrukkelijk de Duitse rassenleer af en haalde Mussolini's standpunt uit 1933 aan: de natie werd niet gevormd op basis van ras, maar op een gemeenschappelijke cultuur en levenswil. Joden die zich Nederlanders voelden, alsmede orthodoxe Joden die de natie respecteerden, golden als geaccepteerd. Maar (seculiere) Joden die zich op geen

---

⁷⁶ Ibidem, 19.

⁷⁷ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 503.

⁷⁸ Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en Collaboratie: Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem 1991), 208.

⁷⁹ *Actuele vragen. Antwoord van het Nederlandsch Nationaal-Socialisme (Fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen. Brochure 4* (Utrecht 1934), 5.

⁸⁰ Ibidem, 14-15.

⁸¹ Ibidem, 25.

enkele wijze aan de natie wilden binden, vormden een gevaar. 'Voor Zionisten is in de NSB geen plaats.'⁸²

Voor Mussert was de afwijzing van staatsgevaarlijke Joden een belangrijke stap. Reeds sinds de oprichting had de NSB, net als het VNV, antisemieten van allerlei slag aangetrokken. Zo waren de fascistische hegelianen antisemiet net zoals de leden die voorstanders van het Duitse nationaalsocialisme waren. Dat de NSB zwalkte tussen staatsfascisme en het racistisch nationaalsocialisme bleek uit de artikelen in VoVa. Net zoals de reeds behandelde partijen was de NSB zich bewust van het succes van Hitler en werden de ontwikkelingen op de voet gevolgd. Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, prees VoVa hem omdat hij met het marxisme had afgerekend en de coalitie buitenspel had gezet.⁸³ De Duitse uittreding uit de Volkenbond was logisch aangezien deze anti-Duits was.⁸⁴ Maar ook het antisemitisme was in dit vroege stadium vertegenwoordigd, alhoewel de Leider het nodig vond om in april 1933 tegengas te geven. Zo benadrukte hij dat de Joden in de NSB die zich Nederlands voelden, niets hadden te vrezen aangezien de Beweging niet antisemitistisch was.⁸⁵ Dat dit weinig effect had, bleek uit een artikel dat nauwelijks een maand later verscheen waarin de Joden de schuld kregen van de toenemende straatterreur waarmee de NSB te maken had. 'Reeds weken lang is ons gebleken (...) dat Joden de leiding hadden.' Joden zouden 'het gespuis' dat de NSB lastig viel, vervoeren en eveneens zelf deelnemen aan de mishandelingen.⁸⁶ Gedurende 1933 bleef VoVa Joden beschuldigen van terreur tegen NSB'ers, wat toch zeer onterecht was aangezien de beweging niet eens antisemiet was. 'Indien zij doorgaan (...) bestaat de kans dat zij een antisemitisme kweken, dat tot nu toe in Nederland gelukkig nooit bestaan heeft,' schreef VoVa van 2 december 1933.⁸⁷

---

⁸² Ibidem, 28.

⁸³ 'Hitler veegt schoon,' *Volk en Vaderland*, 11 maart 1933. 'De gebeurtenissen in Duitschland,' *Volk en Vaderland*, 1 april 1933. 'De opbouw van het nationaal-socialistisch Duitschland,' *Volk en Vaderland*, 27 mei 1933.

⁸⁴ 'Nederland, en Duitschland's uittreden uit den Volkenbond,' *Volk en Vaderland*, 11 november 1933.

⁸⁵ 'Enkele woorden tot onze Joodsche leden,' *Volk en Vaderland*, 22 april 1933.

⁸⁶ 'Joodsche terreur,' *Volk en Vaderland*, 20 mei 1933.

⁸⁷ 'Montfoort's burgemeester op oorlogspad,' *Volk en Vaderland*, 2 december 1933.

De radicalisering en de volkse stroming

Dat Mussert afstand nam van de inhoud van de derde brochure was voor velen niet genoeg. Een groeiende radicale vleugel in de beweging had aandacht voor de rassenleer uit Duitsland, ook al werd dit in de veelvuldig gelezen bestseller *Het Nederlandsch Fascisme* van C.B. Hylkema niet gesteund.⁸⁸ Het boek verwierp duidelijk het antisemitisme, maar tegelijkertijd schreef Hylkema dat het fascisme 'leeft uit de volksziel.'⁸⁹ A.A. de Jonge stelde dat Hylkema eveneens de eerste was die het leidersbeginsel definieerde en dat het boek het 'eerste symptoom van radicalisatie' was die beweging 'zou meezuigen naar het nazisme.'⁹⁰ Binnen de partijtop was de radicale vleugel goed vertegenwoordigd met onder andere de gereformeerde partijspreker E.J. Roskam, propagandaleider F.E. Farwerck, ideoloog H. van Houten, boerenpropagandist H. Reydon en J.H. Feldmeijer, die studenten wierf voor de NSB. Zij schreven uitvoerig over hun standpunten die rassenleer, bewondering voor het 'zuivere' boerenleven en Germanistische denkbeelden bevatten.⁹¹ Deze stroming zou de naam 'volks' krijgen aangezien zij het volk en haar afkomst voorop stelde en in sterk contrast stonden met de intellectuele hegelianen. Het was niet moeilijk om de wortels van het Duitse bloed en bodem in de volksen terug te zien, zo sprak Roskam op de landdag van 1935 over 'één ras, één stam, één volk.'⁹² Uiteindelijk zou de doorbraak van de volksen afhangen van Mussert. Ook hij volgde de bewegingen van Hitler en ook hij hoopte het volk in een sneller tempo voor zich te winnen. Mussert hoefde geen rekening te houden met een invloedrijke, gematigde vleugel zoals De Clercq wel moest. De hegelianen waren niet meer dan een handvol intellectuelen die geen tegengas konden bieden.

De Beweging richtte zich op ras en bloed, in plaats van het ideaal van een totale staat.⁹³ Quisling geloofde standvastig in de superioriteit van het Noordische bloed, maar Mussert daarentegen kende nog niet eenzelfde lading toe aan het woord volks. Hij zag dit als

---

⁸⁸ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 506.

⁸⁹ C.B. Hylkema, *Het Nederlandsch Fascisme: wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht 1934), 129, 88.

⁹⁰ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 87-88.

⁹¹ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 698. Roskam: *De Nationaal Socialistische Beweging in Nederland in verband met ons christelijk volkskarakter en onze germaansche volksaard* (Utrecht 1934). Farwerck was de oprichter van 'Der Vaderen Erfdeel' dat zich bezighield met quasiwetenschappelijk onderzoek naar de Germaanse aard van Nederland waar ook Van Houten aan werkte. Reydon schreef verschillende brochures over de boerenstand en de volksaard. Henk Feldmeijer, *Wij, de jeugd* (Utrecht 1935).

⁹² 'De redevoeringen,' *Volk en Vaderland*, 19 oktober 1935.

⁹³ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 698.

iets cultureels in plaats van biologisch.⁹⁴ Ook de onduidelijkheid rondom het antisemitisme zou nog lange tijd duren, want VoVa had er geen moeite mee om antisemitische opmerkingen te maken. Zo uitte de krant kritiek op de opname van Joodse vluchtelingen dat als anti-Duits werd gezien en hekelde zij de ‘vertroeteling’ van deze Joden in Nederland.⁹⁵ In september betuigde VoVa haar steun aan de Duitse rassenwetten van Neurenberg en sprak er schande dat een Nederlandse ambtenaar in Amsterdam bereid was om een huwelijk tussen een Duitser en een Duitse Jood te voltrekken. En dat voor slechts ‘een paar gevluchte Duitsch-Joodsche marxisten!’⁹⁶ Een nog heviger aanklacht volgde tegen een Nederlandse protestvergadering waarop katholieke, socialistische en Joodse afgevaardigden zich uitspraken tegen de wetten van Neurenberg. Een Joods spreker stelde dat de Joodse zedenwetten er al waren toen ‘in deze streken’ nog Oud-Germaanse barbaren leefden. Deze barbaren waren echter wel het Nederlandse volk dat een Germaans volk was. ‘Zijn verloochening van Germaansch bloed en Germaanschen geest zal bij duizenden Nederlanders een sluimerend instinctief verzet wakker roepen.’ Kortom, de spreker wakkerde rassenstrijd aan.⁹⁷ Ook Mussert ging overstag. Hij was er meer en meer van overtuigd dat Joden schadelijk waren en aan het hoofd stonden van bijvoorbeeld marxistische organisaties.⁹⁸ Ook brak hij met een Joodse vriend, professor A.C. Jitta, een persoonlijk offer aangezien de Leider al een betrekkelijk geïsoleerd man was.⁹⁹ Dit antisemitisme ging hand in hand met het volkse denken in VoVa. Het blad schreef steeds meer over volkseigenheid en volksvreemdheid. Dit kwam tot uiting in een fotoreeks, getiteld ‘Dietschland in beeld,’ waarin iedere week een idyllische foto te zien was met uitleg waarom dit typerend was voor Dietsland. Ook werd in de uitleg niet nagelaten om het liberalisme, marxisme, Jodendom of de urbanisatie af te schilderen als volksvreemd.¹⁰⁰

De ‘on-Nederlandsheid’ van de Beweging zou haar echter in toenemende mate isoleren van de rest van het Nederlandse volk. De voornaamste reden waarom de NSB zich vervreemde was door haar onvoorwaardelijke trouw aan de realisatie van de ‘Nieuwe

---

⁹⁴ Ibidem, 700.

⁹⁵ ‘Anti-Duitsch tuinfeest,’ *Volk en Vaderland*, 15 juni 1935 en ‘Aan den dijk gezet,’ *Volk en Vaderland*, 22 juni 1935.

⁹⁶ ‘Tractaat met Duitschland,’ *Volk en Vaderland*, 21 september 1935.

⁹⁷ ‘Rassen-strijders aan het woord,’ *Volk en Vaderland*, 28 september 1935.

⁹⁸ Ronald Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en "volkse" solidariteit: de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983), 104-105.

⁹⁹ Jan Meyers, *Mussert. Een politiek leven* (Soesterberg 2005), 133.

¹⁰⁰ ‘Dietschland in beeld’ was een reeks die liep van 5 januari tot 21 december 1935. En sporadisch terugkeerde in 1936.

Orde' die nationaalsocialistisch zou zijn. Zoals reeds gezegd is, was ook de NSB zich bewust van buitenlandse lotgenoten. Alhoewel niet alle gebeurtenissen omtrent Duitsland en Italië werden goedgepraat, was de steun voor beide regimes onweerlegbaar. Ook voor het VNV, de NS en voor Clausen gold er een matige belangstelling. Mussert bleek eveneens bereid om Hitler te verdedigen terwijl diens politiek bij de Nederlandse pers met groeiende onrust werd gevolgd. Het hoogtepunt was tijdens de Landdag van 1935 waarop Mussert zich openbaar solidair verklaarde met Italië na de aanval op Abessynië. Had Mussolini geen recht op koloniën zoals het hypocriete Engeland of Nederland die zich zogenaamd zorgen maakten? Dat er sprake kon zijn van Europese sancties tegen een blank volk als de Italianen was eveneens ongehoord.¹⁰¹ Dit was een indicatie dat ook Mussert zwichtte voor de 'Lebensraum-achtige visioenen' gebaseerd op ras.¹⁰² In februari 1936 was de overwinning van de volksen compleet en leek de derde brochure iets uit het verre verleden. In de inleiding van de vijfde brochure werd gesteld dat, omdat de Beweging zo sterk geworteld was, de tijd gekomen was voor nieuwe staatkundige richtlijnen. De derde brochure werd nu officieel herroepen.¹⁰³ Het derde hoofdstuk behandelde de nationaalsocialistische staatkundige beginselen. De boodschap liet duidelijk de invloed van de volksen zien, 'de verdeling der menschen in rassen is door den Schepper zelf gewild, vandaar dat er een den menschen ingeboren neiging leeft tot vereeniging met zijn stamgenooten,' zo luidde de uitleg voor het streven naar een 'Dietsche Volksgemeenschap.' Woorden als 'ras-eenheid, stamverwantschap' en 'gemeenschap van bloed en bodem' maakten de band met het Duitse gedachtegoed compleet. Wel werd hier aan toegevoegd dat de volksgemeenschap niet alleen biologisch bepaald was.¹⁰⁴ Deze opmerking van Mussert komt niet geloofwaardig over. Nu kwam ook het leidersbeginsel aan bod, dat werd onderscheiden van de macht van de dictator. De leiders in de staat zouden altijd het beste voor hebben met het volk.¹⁰⁵ Het was de taak van de NSB om het huidige regeringsbestel te bestrijden, al erkende de Beweging het gezag van de huidige regering en kon er dus alleen met wettige middelen worden gestreden.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ 'Landdagrede van Mussert,' *Volk en Vaderland*, 19 oktober 1935.

¹⁰² Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 745.

¹⁰³ *Staatkundige richtlijnen. Brochure 5* (Utrecht 1936), 9.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 28-29.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 30, 32.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 37.

In de nazomer van 1936 trad een nationaalsocialist toe tot de NSB die het zeker niet eens was met Musserts idee van strijden met legale middelen. Rost van Tonningen had jarenlang in Oostenrijk gewerkt voor de Volkenbond en was daar in contact gekomen met het Duitse nationaalsocialisme. Mussert belastte hem met de oprichting van een dagblad.¹⁰⁷ De Leider wenste dat de Beweging een wapen had om zich te verweren tegen de oppositie. Met de intelligente Rost zou dat vast wel goed komen, dacht hij. Rost had het fanatieke nazisme van dichtbij meegemaakt en was een antisemiet die VoVa naar de kroon stak als het ging om anti-joodse artikelen. Hoewel de NSB al voor Rosts toetreding verduist was heeft hij er voor gezorgd dat de Beweging zich nog meer op Duitsland ging richten. Rost had namelijk Duitse contacten en werd Musserts wegbereider tot Hitler, zoals Hagelin zich voor Quisling ingezet had. Hij had succes. Zo bracht hij de NSB-leiding in contact met de NSDAP en meldde hij aan Mussert dat hij bij Hitler welkom was.¹⁰⁸ Ook Mussert ondervond dat zijn Beweging nauwelijks bekend was in Duitsland en wat men te horen had gekregen over de NSB, was niet veel goeds. Zo was het een feit dat de NSB voor de oorlog Joodse leden telde, waardoor de NSB een 'jodenpartij' genoemd werd.¹⁰⁹

Isolement en machtspositie

In 1937 was de Beweging in hevige mate geïsoleerd van de Nederlandse kiezer door een steeds extremer gedachtegoed en door aanvallen op de politieke partijen, zoals ook is waargenomen in de NS. Andersom is al genoemd dat onder andere de kerken de NSB streng veroordeelden. Hierop noemde VoVa, vanwege de invloed van de kerk op de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), deze partij de 'Staatsgriepartij'.¹¹⁰ De overheid zag de NSB eveneens als een probleem, getuigen hiervan waren: een ambtenarenverbod (1933), een uniformverbod (1936), boetes voor beledigingen en de inbeslagname van de persen van VoVa (1935) getuigen van. Ook lieten de pers en de politieke partijen zich niet onbetuigd. Net als in Noorwegen werd er een initiatief in het leven geroepen tegen de NSB. In 1935 werd de 'Eenheid door Democratie' (EDD) opgericht om lieden met sociaaldemocratische,

---

¹⁰⁷ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 122.

¹⁰⁸ M.M. Rost van Tonningen aan A.A. Mussert, 20 augustus 1936, in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. deel I. 1921- mei 1942* ('s-Gravenhage 1967), 321-322.

¹⁰⁹ M.M. Rost van Tonningen aan A.A. Mussert, 14 september 1936, in RIOD, *Correspondentie*, 334.

¹¹⁰ 'De Staatsgriepartij,' *Volk en Vaderland*, 12 maart 1937.

liberale en marxistische achtergronden nader bijeen te brengen. VoVa verzette zich hier fel tegen en schaarde het onder de 'voorposten van roode politiek.'¹¹¹ Net als Quisling was Mussert niet ongevoelig voor de gevolgen van de Spaanse Burgeroorlog in juli 1936. Met de leus 'Mussert of Moskou,' naar aanleiding van Hitler's oproep aan Europa om zich te verenigen tegen het bolsjewisme, ging de NSB vol overtuiging de verkiezingen tegemoet.¹¹² De Beweging had er alles aangedaan om de boodschap van het nationaalsocialisme te verkondigen. De massale tegenstand was echter succesvol geweest en op de uitslagenavond van 26 mei 1937 halveerde het aantal stemmen ten opzichte van 1935. Hierdoor konden er slechts vier zetels worden bemachtigd in de Tweede Kamer. De Beweging was zo geschokt dat het volgens het gedenkboek *Voor Volk en Vaderland*, uitgegeven in 1941, lang stil was in de Beweging.¹¹³

De positie van Mussert, net zoals die van Quisling na zijn nederlaag, werd in het geheim aangevallen. Het liep met een sisser af; enkele prominente leden moesten het veld ruimen en het werd duidelijk dat Mussert de teugels strak in handen had.¹¹⁴ Er moest echter wel een bemoediging komen van Mussert. Dit gebeurde tijdens een manifestatie waarbij ook een nieuwe brochure geïntroduceerd werd. Deze heette *De bronnen van het Nederlandsche Nationaal-Socialisme*. Hierin ging Mussert in op de vraag wat het nationaalsocialisme was en waarop het gestoeld was. Het leek erop dat Mussert na de nederlaag bij zichzelf te rade is gegaan en zich ook had afgevraagd wat de NSB nu precies was en wat zij wilde bereiken. Allereerst noemde Mussert een aantal mogelijke antwoorden die een nationaalsocialist in de praktijk zou kunnen geven. Bijvoorbeeld, het nationaalsocialisme strijdt tegen het liberalisme en het marxisme, tegen rassenvermenging of tegen het Jodendom.¹¹⁵ Dat de laatste twee uitspraken mijlenver verwijderd stonden van de brochures uit 1931-1933 is duidelijk. Vervolgens introduceerde Mussert de drie bronnen van het nationaalsocialisme: Godsvertrouwen, liefde voor Volk en Vaderland en eerbied voor arbeid.¹¹⁶ Het eerste en het derde punt veranderden niets vergeleken met voorgaande jaren. Punt twee getuigde echter van het volkse element: 'wij zijn er trotsch op (...) deel uit te maken van het Nederlandsche

---

¹¹¹ 'Voorposten van roode politiek, *Volk en Vaderland*, 14 maart 1936.

¹¹² 'Mussert of Moskou,' *Volk en Vaderland*, 9 oktober 1936.

¹¹³ *Voor volk en vaderland: tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden 1931 - 14 december 1941*. Samengesteld door Van Geelkerken (Leiden 1943), 304.

¹¹⁴ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 131.

¹¹⁵ *De bronnen van het Nederlandsche Nationaal-Socialisme* (Utrecht 1937), 6-7.

¹¹⁶ *Ibidem*, 7.

volk. Wij weten dat dit volk – met de Engelschen, de Duitschers, de Scandinaviërs – behoort tot den Germaanschen tak van het Noordras, het ras, dat de wereld tot op den huidigen dag leidt door zijn scheppende kracht (...).¹¹⁷ Het rassenelement had niet duidelijker verwoord kunnen worden. Het volk had zwaar te lijden gehad en daar kwam nog bij dat de Joden, waarvan honderdduizenden te midden van ‘ons volk’ leefden, ‘geleidelijk maar zeker den Nederlandschen bodem in hun bezit’ namen. De NSB had de taak hieraan een einde te maken. Willem van Oranje had als bevrijder van het volk hetzelfde gedaan.¹¹⁸ Dit liet zien dat ook Mussert zichzelf zag als de redder van het volk en als toekomstig minister-president. Mussert had nu eindelijk de Joden als ongewenst afgetekend in een gezaghebbend geschrift. Hiermee was het antisemitisme, dat al sinds 1933 aanwezig was, officieel erkend. VoVa hoefde niet meer te huichelen dat de NSB tegen het antisemitisme was.¹¹⁹ Het nummer van 26 november 1937 sloot aan bij wat Mussert geschreven had: ‘de Germaansche volksaard (...) verschilt hemelsbreed van den Joodschen.’¹²⁰ Het rassenbewustzijn was het sterkst onder de onaantegaste boerensamenleving waar geen huwelijken met Joden plaatsvonden.¹²¹ Mussert noemde de ongeregelde omstandigheden omtrent de Kristallnacht eind 1938 ‘betreurenswaardige gebeurtenissen,’ maar een veroordeling volgde niet. In plaats daarvan schreef hij een voorstel om een land te vinden voor Joden als oplossing voor het Jodenvraagstuk.¹²² Het voorstel van Mussert was om, in samenwerking met andere landen, de Europese Joden onder te brengen in Zuid-Amerika. Het werd afgewezen door de Nederlandse overheid.¹²³ De NSB was nu echter wel vertegenwoordigd in de Kamer. Veel konden de parlementariërs niet betekenen. In het gedenkboek werd teruggeblikt op deze periode: ‘zij kwamen daar niet om aan het democratische spel mee te doen (...),’ maar stelden zich op als pleitbezorgers voor het verdrukte volk. Ze ondergingen met opgeheven hoofd de smaad en laster van de andere partijen.¹²⁴ Kortom, Mussert realiseerde zich net als Quisling en Clausen dat hij nooit via een democratische weg aan de macht zou komen. In het

---

¹¹⁷ Ibidem, 17.

¹¹⁸ Ibidem, 19-20.

¹¹⁹ De ontkenning gebeurde in tal van artikelen in onder andere in VoVa's van 15 januari, 19 februari, 23 maart en 28 mei.

¹²⁰ ‘De positie van Joden in Nederland,’ *Volk en Vaderland*, 26 november 1937.

¹²¹ ‘Volksche waarden,’ *Volk en Vaderland*, 1 juli 1938.

¹²² ‘De oplossing van het Jodenvraagstuk,’ *Volk en Vaderland*, 18 november 1938.

¹²³ Anton Mussert, *De NSB in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland*, in: Anton Mussert, *Nagelaten bekentenissen, verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*. Bezorgd en ingeleid door Gerard Groeneveld (Nijmegen 2005), 120.

¹²⁴ *Voor Volk en Vaderland*, 321-322.

gedenkboek werd beweerd dat de verkiezingsnederlaag niet kwam doordat de NSB op een 'nationaal-socialistisch eiland' vertoefde, maar de andere partijen hadden het nationalisme en het socialisme van de NSB overgenomen. Na de verkiezingen zou de NSB de harten van het volk wel weten te winnen.¹²⁵ Kortom, de democratie had het volk weer eens misleid en de NSB zou door hun idealen de bevolking wel weten te overtuigen en zo uiteindelijk aan de macht komen. De matige uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 bevestigde nogmaals het idee dat de Beweging van de politiek niets meer kon verwachten.

Vanaf het einde van 1939 moest de NSB zich verzetten tegen de kritiek dat zij staatsgevaarlijk was. Dit was geen onredelijk vermoeden van de regering; de NS en het VNV bleken immers wel bereid om over te gaan tot verraad en sabotage. Nu was dit niet bekend in Nederland, maar de overheid vreesde, dat de NSB bereid zou zijn een Duitse aanval te steunen. In een artikel vlak na het uitbreken van de oorlog veroordeelde Mussert de Duitse aanval op Polen niet. Ook ging hij uitvoerig in op de vragen waarom de Engelsen het nationaalsocialisme haatten, hoe de Joden hier achter zaten en hoe de Nederlandse regering een schending van het luchtruim door Engeland door de vingers zag. In feite had Engeland, door haar bondgenootschap met Polen, ervoor gezorgd dat Polen het Duitse ultimatum had geweigerd.¹²⁶ Hoewel beschuldigingen van landverraad nooit hard gemaakt konden worden, had de NSB de schijn tegen. Mussert oordeelde, onder andere, dat als het land in een oorlog betrokken zou worden, Duitsland meer begrip zou tonen voor de 'Europeesche noodzakelijkheid van een onafhankelijken Groot-Nederlandschen Staat' dan Frankrijk of Engeland.¹²⁷

Het is opmerkelijk hoeveel overeenkomsten de besproken partijen vertoonden in de aanloop naar de oorlog. Het idee dat de vooroorlogse NSB een burgerlijke partij was geweest klopt nauwelijks. Hoewel aanvankelijk zaken als racisme, vergeleken met bijvoorbeeld de NS, niet aan de orde waren, omarmde de NSB dit binnen een paar jaar. Ook was ze al spoedig op Duitsland gericht en wist Mussert heel goed dat hij nooit aan de macht zou komen zonder steun van buitenaf.

---

¹²⁵ *Voor Volk en Vaderland*, 314.

¹²⁶ 'Feiten van wereldbetekenis,' *Volk en Vaderland*, 8 september 1939.

¹²⁷ 'Zal het gebeuren?' *Volk en Vaderland*, 19 januari 1940.

Hoofdstuk 3: de NS, de DNSAP en het VNV tijdens de bezettingsjaren, 1940-1945.

Quisling versus Terboven

De invasie van Noorwegen verliep uitmuntend, ware het niet dat de kruiser 'Blücher' die de administratieve bezettingsmacht voor Oslo aanboord had, zonk. Dit gaf koning Haakon en de legitieme regering de tijd om te vluchten. Achteraf gezien was het verlies van de kruiser bepalend voor de positie van Quisling gedurende de oorlog. Omdat nu de regering niet gevangen genomen kon worden, het onbekend was waar deze heen zou gaan en de Duitsers niet in Oslo aankwamen, aarzelde Quisling over wat hij zou doen. Was dit zijn kans om zich als redder van Noorwegen te presenteren? Enkele Duitse en Noorse vertrouwelingen bewerkten hem zo dat hij instemde met een coup. De volgende dag liet een verraste Hitler weten de coup te erkennen en stemde in met de formatie van Quisling's regering.¹²⁸ De gevluchte regering liet zich echter niet met Quisling in en zette de strijd voort. Toen Hitler zag dat Quisling's zelfbenoemde kabinet, waarvan de helft niet eens kwam opdagen, geen enkele legitimiteit had onder de Noren, liet de Führer Quisling vallen en benoemde hij Josef Terboven, een districtpartijleider uit het Rijnland, tot rijkscommissaris van bezet Noorwegen.¹²⁹

In een onderhoud met Quisling werd het Terboven duidelijk dat de NS een chaos was. Uiteraard oreerde Quisling uitgebreid over wat hij wilde. Namelijk, een Noordische Unie, wat de rol van Duitsland zou zijn en de uiteindelijke onafhankelijkheid van Noorwegen. Hoe hij dat wilde, werd niet precies duidelijk. Terboven was niet onder de indruk en vond dat Quisling Hitler imiteerde.¹³⁰ De voortvarende rijkscommissaris besloot om de NS volledig onder Duits toezicht te brengen, riep een administratieve adviesraad in het leven en sloot Quisling hiervan volledig buiten. De Fører kon echter op de sympathie rekenen van machtige contacten, waaronder Rosenberg's organisatie en de Kriegsmarine. De eerste had veel moeten inboeten ten aanzien van het leger, de SS en het ministerie van Buitenlandse Zaken en was gereduceerd tot een onbetekenend orgaan. Rosenberg was daarom vast besloten om zijn geestesverwant de macht in Noorwegen te geven. Ook Raeder wenste een goede

---

¹²⁸ Dahl, *Quisling*, 173-175.

¹²⁹ Ibidem, 188.

¹³⁰ Hoidal, *Quisling*, 417.

verhouding met Quisling vanwege de economische en nautische belangen. Raeder vermoedde dat Terboven een agressieve politiek nastreefde dat uiteindelijk moest leiden tot de opname van Noorwegen in het Rijk.¹³¹ Dit ging voor de betrokkenen te ver en Quisling's Duitse bondgenoten gingen voor hem aan het werk bij Hitler. Ook Quisling schreef brieven aan de Führer waarin hij voorstelde om de NS op te nemen in de adviesraad die Terboven zou bijstaan. Vervolgens zou de NS-leider langzaam maar zeker de controle terugwinnen.¹³² Hitler, geïrriteerd door de vergissing die hij begaan had, toonde zich doof. De paniek sloeg pas echt toe toen Terboven van Quisling verlangde dat deze de rol van NS-leider zou opgeven. De NS zou niet meer dan een gesubsidieerde marionettenpartij in dienst van het rijkscommissariaat zijn.¹³³ De NS-leider schreef nu een brief aan Hitler waarin hij zich aan de Führer onderwierp en beloofde zich ten volle in te zetten voor zijn vaderland en voor de realisatie van een Groot-Germaans Rijk. Hitler was tevreden na de verovering van Frankrijk, België en Nederland en het resultaat was dat hij opnieuw keek naar de situatie. Onder druk van Rosenberg had Terboven al besloten dat Quisling een permanente rol diende te spelen in de politiek.¹³⁴ In een ontmoeting met de Führer beklagde Quisling zich vervolgens uitgebreid over de onkunde van de Duitsers in Noorwegen. Hitler vroeg hem hoe hij dacht de situatie aan te pakken, waarop Quisling antwoordde dat hij een NS regering wenste. Dit was immers zijn droom geweest sinds de oprichting van de NS. Vervolgens zei Hitler dat Quisling meer invloed verdiende.¹³⁵ Ook sprak de Führer zijn steun uit voor een Groot-Germaanse unie die zeker in het voordeel van Noorwegen zou zijn. Alhoewel Hitler niet bezig was met een Germaanse unie droeg hij Terboven op dat de NS-leider niet buitenspel gezet mocht worden.¹³⁶ De confrontatiepolitiek met Terboven had het gewenste effect gehad voor Quisling.

Op 26 september 1940 verbood Terboven alle politieke partijen behalve de NS.¹³⁷ Het nieuwe kabinet, dat Terboven zou bijstaan, telde dertien leden waarvan tien van de NS. Een groot succes voor Quisling en zijn bondgenoten. De ironie was echter dat Terboven Quisling niet had opgenomen in het kabinet. Het kabinet benoemde honderden NS-burgemeesters

---

¹³¹ Dahl, *Quisling*, 196-197.

¹³² Hoidal, *Quisling*, 422.

¹³³ Ibidem, 438.

¹³⁴ Ibidem, 443

¹³⁵ Dahl, *Quisling*, 199.

¹³⁶ Hoidal, *Quisling*, 449.

¹³⁷ Dahl, *Quisling*, 207.

die voortaan het nationaalsocialisme uitdroegen.¹³⁸ Ook besloot Quisling dat Noorwegen voor het nationaalsocialisme gewonnen moest worden door verovering en niet door compromis. Organisaties die hem vijandig gezind waren, moesten door de NS worden geïnfiltreerd en worden overgenomen. Zijn pogingen hadden weinig succes en zorgde voor sociale onrust.¹³⁹ Ook benadrukte Quisling de band die de NS had met het Derde Rijk, de gemeenschappelijke strijd tegen het communisme, het Jodendom en de democratie. Hij stelde bijvoorbeeld voor om een Europese wet te maken om het Jodenvraagstuk op te lossen.¹⁴⁰ De eerste stappen waren gezet, maar Quisling's doel was vrede met Duitsland. De NS-leider had een uitgebreid plan opgesteld dat tot een officiële vrede tussen Noorwegen en Duitsland moest leiden. Zodra deze er was (en Quisling's gezag gelegitimeerd was) zou het rijkscommissariaat verdwijnen en vervangen worden door een Duitse ambassade. Tevens moest er een eigen leger komen. Quisling zou de koning opvolgen en Hagelin moest premier worden.¹⁴¹

Vanaf 1940 toonde Himmler belangstelling voor de raszuivere, 'Germaanse' landen. Dit leidde ertoe dat er vlak na de bezetting werd besloten om SS-Standarte 'Nordland' op te richten waar Noorse en Deense vrijwilligers zich voor konden aanmelden. Pas in het voorjaar van 1941 richtten leden van de Waffen-SS, met goedkeuring van Himmler, de Algemene SS Noorwegen op binnen een Hird-regiment. Dit had volledig buiten Quisling om plaatsgevonden.¹⁴² Wat kon de NS-leider doen om de macht van de SS in te perken? Het feit dat de oprichting binnen de Hird en dus binnen de NS was gebeurd, dwong hem er toe om de SS te erkennen. Himmler, die al enkele weken na de oprichting van de Algemene SS naar Noorwegen was gekomen om de afdeling de eed op Hitler af te nemen, benadrukte dat deze eed niet de loyaliteit aan Quisling in gevaar bracht.¹⁴³ In juli 1942 werd de SS opgeheven en werden de resterende leden opgenomen in de nieuwe, Germaanse SS Noorwegen. Het werd duidelijk dat zij alleen nog aan Himmler verantwoording schuldig waren. Wat echter niet veranderde, was dat de organisatie te klein bleef om een vuist te maken tegen Quisling of

---

¹³⁸ Ibidem, 208-210.

¹³⁹ Hayes, *Quisling*, 268.

¹⁴⁰ Hoidal, *Quisling*, 475.

¹⁴¹ Ibidem, 466.

¹⁴² David Littlejohn, *The Patriotic Traitors: a History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-1945* (London 1972), 29-30.

¹⁴³ Dahl, *Quisling*, 226.

tegen het rijkscommissariaat.¹⁴⁴ Het curieuze aan de Noorse relatie tussen het rijkscommissariaat en de SS was overigens dat Terboven en Himmler een regeling troffen over de mate van invloed die de laatste had. De SS mocht het Groot-Germaanse Rijk propaganderen en de politie beheersen, maar Terboven zou de SS-functionarissen benoemen. Hierdoor werden serieuze conflicten tussen beide mannen voorkomen.¹⁴⁵ Sterker nog, het was Terboven die Quisling maandenlang tevergeefs bewerkt had om de SS op te richten. Na de aanval op de Sovjet-Unie werd een Noors Legioen opgericht dat, zo beloofde Terboven, onder Noors commando naar het Oosten zou trekken. Dat dit ook een leugen was, bleek uit het feit dat de vrijwilligers SS-uniformen kregen en door SS'ers werden aangevoerd.¹⁴⁶

Quisling als minister-president

In 1941 deed Quisling zijn uiterste best om zijn vredesvoorstel en een eigen regering te realiseren. Hij verkeerde in een goede positie. Terboven erkende de werking van het NS-kabinet, Quisling was een geziene gast in Duitsland en Dr. Lammers, chef van de Rijkskanselarij, liet weten dat de NS-leider Hitler kon schrijven wanneer Quisling dit wilde.¹⁴⁷ Dit unieke voorrecht zou hij benutten. In talloze brieven beargumenteerde Quisling dat de harde lijn van de rijkscommissaris ervoor zorgde dat de NS ongewenst bleef bij de Noorse bevolking. Terboven was de kritiek, van niet alleen Quisling maar ook Rosenberg en Raeder, beu en zag in dat een Quislingregering mogelijk de beste oplossing was. Terboven's bereidwilligheid werd versterkt door het feit dat de rijkscommissaris weg wilde uit Noorwegen. In januari 1942 bogen Terboven en Quisling zich over een voorstel om de transitie te bewerkstelligen. Ook nu weer was de confrontatiepolitiek van de NS-leider en zijn bondgenoten effectief; Quisling was nog nooit zo dichtbij zijn doel geweest. Eind januari moest alleen Hitler het nog goedkeuren, maar de Führer weigerde met klem om het rijkscommissariaat te onttrekken. De reden hiervoor was de strijd in het oosten. De bezetter wilde strikte controle behouden over de bezette gebieden die essentieel waren voor de oorlogsvoering. Als troostprijs benoemde hij Quisling tot minister-president van het NS-

---

¹⁴⁴ Littlejohn, *Patriotic Traitors*, 40-41.

¹⁴⁵ Hoidal, *Quisling*, 415.

¹⁴⁶ Dahl, *Quisling*, 228.

¹⁴⁷ Ibidem, 241.

kabinet. Terboven wilde ineens niets meer weten van een machtsoverdracht en voelde zich ondanks alle oppositie door zijn Führer gesterkt.¹⁴⁸ Tijdens de ontmoeting tussen de kersverse minister-president en Hitler stelde de eerste voor om een Noors leger te vormen dat Duitsland zou assisteren. Dit laat zien hoever Quisling van de realiteit afstond; de Noren zouden zich nooit vrijwillig aanmelden voor een quislingleger. Tegelijk moet dit gebaar gezien worden als een toenaderingspoging om Hitler te paaien zodat deze bereid was met Quisling te onderhandelen over een vrede. Van de ontmoeting waarbij veel hoge nazi functionarissen aanwezig waren, schreef Goebbels in zijn dagboek dat Quisling slechts een theoreticus was en overduidelijk geen staatsman.¹⁴⁹ Dit verklaarde zijn onkunde op dit gebied, maar ook waarom Hitler respect voor Quisling kon opbrengen. De Führer moest weinig hebben van politici en waardeerde Quisling's ideologische overtuigingen. Het effect van zijn benoeming tot minister-president was dat het rijkscommissariaat in omvang afnam. Quisling kon gedurende 1942 wetten introduceren die de partij en de nieuwe koers steunden.¹⁵⁰ Dit verliep op zijn typerende, compromisloze wijze. Zo wilde Quisling, net zoals in Duitsland, dat alle kinderen verplicht deelnamen aan de NS-jeugdorganisatie. Maar de Duitse Hitlerjugend was een staatsinstelling terwijl de NS-jeugd een partijonderdeel was. Ten gevolge van Quislings wetten vonden stakingen plaats dat tot grote onrust leidde.¹⁵¹

Ondanks de relatieve macht die Quisling had, kwam er weinig terecht van zijn plannen. Er heerste teleurstelling over de problemen met het Noorse volk en over het uitblijven van een onafhankelijk Noorwegen. Quisling en zijn bondgenoten begonnen de rijkskanselarij weer te bestoken met klachten; Terboven kreeg de schuld van het openlijke verzet onder de Noren.¹⁵² In augustus 1942 was bij Hitler de maat vol; hij liet nu eindelijk zijn ware gezicht zien en weigerde iedere onderhandeling totdat de oorlog gewonnen was. Hij wenste eveneens geen brieven meer te ontvangen; alle correspondentie verliep vanaf nu via Terboven.¹⁵³

Voor een man met een missie was dit echter niet het einde. Openlijke aanvallen op Terboven hadden geen nut meer. Ook lieten Quisling's bondgenoten het meer en meer afweten. Wat de NS-leider restte was om aan de Duitsers te bewijzen dat hij een

---

¹⁴⁸ Hoidal, *Quisling*, 527, 529, 540-541.

¹⁴⁹ Ibidem, 554-555.

¹⁵⁰ Dahl, *Quisling*, 254.

¹⁵¹ Ibidem, 256.

¹⁵² Ibidem, 291.

¹⁵³ Hoidal, *Quisling*, 589, 591.

betrouwbaar bondgenoot was. De toenaderingspolitiek uitte zich in meer collaboratie. Quisling trachtte allereerst alle Hird-leden te werven voor de SS. Toen dit weinig effect had, richtte Quisling 'den nasjonale arbeidsinnsats' op, oftewel de gedwongen arbeidsinzet. Hoewel dit Terboven's initiatief was, zette de minister-president er zijn handtekening onder en deed hij zijn uiterste best om de arbeidsinzet een succes te maken.¹⁵⁴ In 1944, toen het Derde Rijk te maken had met verliezen aan alle fronten, stelde hij voor om de bevolking massaal te mobiliseren en zo de Noren bewust te maken en Europese solidariteit te kweken. Tegelijk kon een leger dienen om zijn gezag te versterken. Quisling mocht de uitvoerbaarheid toelichten aan Hitler die er echter niets in zag.¹⁵⁵ Quisling's voorstellen hadden weinig effect. De NS-leider was een marionet geworden. Dit inzicht leidde ertoe dat Quisling zich steeds meer terugtrok in zijn eigen, introspectieve wereld waarin hij volop speculeerde over zijn idealen. Slechts een enkele keer ging hij met succes in tegen de koers van de rijkscommissaris.¹⁵⁶ Quisling had zijn kans gehad, maar de bevolking zag hem niet zitten. Vervolgens had zijn aandringen op vredesonderhandelingen met Duitsland ervoor gezorgd dat Hitler's geduld met hem was opgebraakt.

In januari 1945 bezocht hij nog een keer Berlijn. Voor de laatste maal herhaalde Hitler zijn standpunt dat de vrijheid en onafhankelijkheid van Noorwegen na de oorlog besproken zou worden. Quisling bracht eveneens een hernieuwd voorstel mee over een Europees landenpact, waarin ieder land evenveel te zeggen zou hebben. Een zwaar teleurgestelde Quisling verklaarde tegen Dr. Werner Best, Duits afgezant in Kopenhagen, dat een vrede tussen Duitsland en Noorwegen hem legitiem gezag zou hebben gegeven. Nu dat niet gebeurd was, kon Quisling eenvoudig als landverrader worden aangemerkt.¹⁵⁷

De Deense nazi's als pressiemiddel

Denemarken werd net als Noorwegen op 9 april 1940 aangevallen. Om een spoedige overgave van de Denen te bewerkstelligen, stelden de Duitsers een ultimatum: de tegenstand tegen de Duitse troepen diende gestaakt te worden of Kopenhagen zou worden gebombardeerd. Nadat de regering had ingestemd, hing het politieke lot af van

---

¹⁵⁴ Ibidem, 608.

¹⁵⁵ Dahl, *Quisling*, 341.

¹⁵⁶ Hayes, *Quisling*, 294. Dahl, *Quisling*, 351.

¹⁵⁷ Hoidal, *Quisling*, 676. Dahl, *Quisling*, 346-347, 353.

samenwerking met de Duitsers.¹⁵⁸ Om de crisis zo goed mogelijk het hoofd te bieden besloot de zittende regering, bestaande uit sociaaldemocraten en sociaalliberalen, de overige democratische partijen uit te nodigen om een eenheidsregering te vormen. De DNSAP en de andere ondemocratische partijen vielen buiten de boot.¹⁵⁹ De overheid was liever bereid tot samenwerking dan het land aan de Deense nazi's te geven. Dit uitgangspunt zou gedurende de oorlog verklaren waarom de DNSAP zo onsuccesvol was.

Clausen was net zo verrast door de Duitse aanval als de regerende partijen. In een overleg met districtleiders kwam naar buiten dat de partij sterk verdeeld was over de vraag wat er gedaan moest worden. Er gingen stemmen op om de politieke activiteit te staken en de Duitse aanval te veroordelen, maar ook Clausen hoopte via de Duitsers aan de macht te komen. Dit was de kans voor het Deens nationaalsocialisme. Het nieuws dat Quisling een succesvolle coup had gepleegd bereikte hem op 10 april en ook al zou Clausen dat hebben gewild, die mogelijkheid werd hem ontzegd doordat de Deense regering al had ingestemd met de Duitse voorwaarden voor samenwerking. Hij kon niet op Duitse steun vertrouwen en het werd duidelijk dat de Duitsers geen rekening hadden gehouden met zijn partij.¹⁶⁰

In tegenstelling tot Quisling had Clausen geen invloedrijke vrienden in Duitsland. Vanaf het moment van de inval zou hij toenadering zoeken tot de Duitsers, want alleen de DNSAP kon, met hulp van Duitsland, er voor zorgen dat Denemarken weer op een waardige manier haar volledige soevereiniteit terugkreeg.¹⁶¹ Ten tweede wilde Clausen pertinent een grensrevisie door toedoen van de Duitse minderheidspartij, de NSDAP-N, voorkomen. Daarom moest de DNSAP de concurrentie aangaan met deze minderheidspartij. Ten aanzien van het eerste benaderde hij Gustav Meissner, een diplomaat belast met het toezicht op de Deense pers, en SS-officier Eberhard von Löw und Steinfurt die betrokken was bij de SD activiteiten in Denemarken. Beiden hadden hun wortels in het Duits-Deense grensgebied en hadden het vertrouwen gewonnen van Clausen. Een onderhoud met de officiële Duitse gezant te Kopenhagen, Cécil von Renthe-Fink, zou op niets uitlopen aangezien hij door Berlijn belast was met het onderhouden van goede relaties met de Deense overheid. Meissner liet Clausen weten dat de Duitse instanties positief stonden tegenover de DNSAP,

---

¹⁵⁸ John Gilmour en Jill Stephenson, eds., *Hitler's Scandinavian Legacy: The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now* (London 2013), 45, 48-49.

¹⁵⁹ Ibidem, 50-51.

¹⁶⁰ Ravn, *Fører*, 265-266.

¹⁶¹ Werther, *SS-Vision*, 244.

maar dat de Deense regering aan alle eisen had voldaan. Hij troostte Clausen echter door te zeggen dat hij geloofde dat zij snel in economisch zwaar weer terecht zou komen en dan zou de tijd rijp zijn voor Clausen. Nu diende de DNSAP-leider zich te richten op propaganda en op het smeden van een coalitie tegen de regerende partijen. Het eerste gebeurde en de DNSAP begon, met steun van Duits geld, aan een pro-Duitse propagandacampagne.¹⁶²

In de nazomer van 1940 waren de Duitse autoriteiten positief gestemd over het snelle verloop van de oorlog. Men was er van overtuigd dat de bevolking van bepaalde bezette gebieden spoedig het licht van het nationaalsocialisme zou zien. Tegen het einde van 1940 leken er plannen te zijn om de zittende regering te vervangen door de DNSAP. De Deense bevolking was nog niet doordrongen van het nationaalsocialisme omdat de regering dit niet was. Wellicht kon de DNSAP, die dit maar al te graag wilde, hier verandering in brengen. Het ging echter niet door nadat Von Ribbentrop, met het oog op de aanval op Rusland volgend jaar, verklaarde dat de militaire situatie het niet toestond en dat de overeenkomst met de Deense regering, ondanks de gebreken, geprefereerd werd boven de onzekerheid van een machtsovername door de DNSAP.¹⁶³ Dit betekende niet dat de Duitsers de DNSAP in de steek lieten; de partij vertegenwoordigde immers de Deense tak van het nazisme. Clausen kon altijd vertrouwen op zijn Duitse bescherming. Toen in 1941 een aantal ministers de spot hadden gedreven met Clausen moesten zij opstappen.¹⁶⁴

Net zoals in Noorwegen wenste Himmler dat ook de Denen gewonnen werden voor het Groot-Germaanse ideaal. Clausen zou de invloedrijke SS van zich af moeten houden die in de kleine nazistische partijen een goede bron van mankrachten zag voor de Waffen-SS. In principe was het tegen de Deense wet om zich aan te sluiten bij een vreemd leger, maar Himmler trok zich hier niets van aan en stelde vrijwilligers land in het Groot-Germaanse gebied in het vooruitzicht.¹⁶⁵ Clausen reageerde terughoudend op Himmler's verzoek om te rekruteren, maar hij werd meegesleept in de opbodpolitiek. Indien hij wilde dat zijn partij gezien werd als de voornaamste nazi-partij dan moest voorkomen worden dat de SS de NSDAP-N als bondgenoot ging beschouwen. Als hij zou werven voor de SS dan zou hij Himmler als bondgenoot krijgen wat hem van pas kon komen. Uiteindelijk ging hij daarom akkoord met de werving onder zijn SA-mannen, maar in een brief die bestemd was voor

---

¹⁶² Ibidem, 247-248.

¹⁶³ Ibidem, 253.

¹⁶⁴ Gilmour en Stephenson, *Hitler's Legacy*, 56.

¹⁶⁵ Littlejohn, *Patriotic Traitors*, 59.

Hitler wenste hij dat hij toezicht kon houden op de vrijwilligers, dat zij konden terugkeren indien zij dit wilden en dat erkend zou worden dat zij Denen waren.¹⁶⁶ Clausen stelde zich dus in de eerste plaats nationalistisch op.

Toen de oorlog met Rusland uitbrak en er in West-Europa vrijwilligerslegioenen werd opgericht, reageerde niet Clausen als eerste, maar de Deense premier Thorvald Stauning door het 'Frikorps Danmark' op te richten.¹⁶⁷ Het doel was zonder meer om goodwill te creëren bij Duitsland. Eveneens betekende dit dat er een concurrent zou zijn tegenover de geheimzinnigheid van de SS. Het mocht niet zo zijn; net als in Noorwegen zag Himmler er op toe dat zijn handlangers de leiding zouden krijgen binnen het Legioen. Clausen steunde het Legioen, want het stelde hem in staat anticommunistische propaganda te voeren, in plaats van impopulaire nationaalsocialistische. Het Groot-Germaanse ideaal werd daarom vrijwel buiten beschouwing gelaten. Clausen hoopte hierdoor zijn imago bij de Denen op te vijzelen.¹⁶⁸ Dat het korps een deel van de SS was, bleek uit de benoeming van de fanatieke Christian Frederik von Schalburg die voorheen gevochten had binnen de Waffen-SS. De SS realiseerde zich dat het prediken van de Groot-Germaanse gedachte minder succes had in het werven van vrijwilligers dan het benadrukken van nationale waarden. Dus werd besloten dat de vrijwilligers moesten worden geschoold na hun intreding.¹⁶⁹ Himmler had plannen om de DNSAP volledig buitenspel te zetten en op te nemen in de SS. Begin april 1943 werd het Schalburgkorps opgericht, ter nagedachtenis aan de gesneuvelde Von Schalburg. Dit was het equivalent van de Germaanse SS in Noorwegen en ook het Schalburgkorps was alleen nog verantwoording schuldig aan Himmler. Nu was bij Clausen de maat vol en besloot hij om de confrontatie aan te gaan. Hij waarschuwde zijn partij dat het de Duitse intentie was om Denemarken een onderdeel van Duitsland te maken. Het Groot-Germaanse Rijk was een imperialistisch streven, meende hij. Vanaf dit moment wilde Clausen de DNSAP weer een zuiver Deense beweging maken. De afwijzing van het Groot-Germaanse Rijk ging een aantal leden te ver en zij kondigde hun vertrek uit de DNSAP aan.¹⁷⁰ De grip die de SS op de partij had, werd pijnlijk zichtbaar voor Clausen. Net zoals de leiders van collaboratiepartijen in andere Noordwest-Europese landen had hij het Groot-Germaanse Rijk op zijn eigen manier

---

¹⁶⁶ Werther, *SS-Vision*, 255-257.

¹⁶⁷ Littlejohn, *Patriotic Traitors*, 66.

¹⁶⁸ Werther, *SS-Vision*, 270.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 277.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 281-282.

geïnterpreteerd. Hij zag dit niet als één Rijk maar als een gemeenschap van Germaanse volken, verbonden op basis van ras waarin de landen soeverein bleven.¹⁷¹ Ook voor Quisling ging de onafhankelijkheid van Noorwegen boven de Rijksgedachte. De confrontatiepolitiek was zinloos en de moeizame verhouding met de SS ging steeds meer barsten vertonen.

Clausen buitenspel gezet

Eind 1942 had zich een crisis voorgedaan in Denemarken waar Hitler zich over opgewonden had. Toen de Deense koning zijn verjaardag vierde, had de Führer hem zijn welgemeende felicitaties gedaan, maar de reactie van de vorst was uitermate koel geweest. Het conflict stond in het teken van de verkiezingen volgend jaar en er gingen stemmen op dat de Duitsers nu echt Clausen in het zadel wilden helpen. Het was een zeldzaam moment; Hitler was zich bewust van de Deense nazi's.¹⁷² Von Renthe-Fink was na de crisis opgevolgd door Dr. Werner Best, maar de laatste kon Clausen niet uitstaan.¹⁷³ Tijdens de verkiezingen van maart 1943 hoopte Clausen dat zijn partij minstens honderdduizend stemmen zou krijgen. Niets wees er bij voorbaat op dat dit bereikt zou worden. De uitslag van de verkiezingen was dan ook ver beneden de verwachtingen: de DNSAP kreeg 43.309 stemmen. Er heerste opluchting bij de partijen, maar de Duitsers waren toch verbaasd over het gebrekkige resultaat. In een brief aan Best beklagde Clausen zich over het resultaat. Doordat de Duitsers allerlei zaken beloofden of achter zijn rug veranderden van tactiek, had hij het Deense volk niet kunnen overtuigen van het nationaalsocialisme. Hij zag eveneens in dat hij door zich met de Duitsers in te laten, iedere kans had verspild om een politieke rol te spelen in Denemarken. Sterker nog, men zag hem als een verrader.¹⁷⁴

Het vertrouwen van de partij in hem was eveneens laag en een gedesillusioneerde Clausen meldde zich als dokter bij de Waffen-SS. Hij zou zich op deze manier verdienstelijk maken voor het nationaalsocialisme. In oktober 1943 reisde hij af en vervolgens deed de SS en de DNSAP er alles aan om hem uit Denemarken te houden. Hij werd bewerkt om af te treden en er werd een lastercampagne tegen hem opgezet over misdragingen tegenover zusters en over drankmisbruik. In mei 1944 trad hij af als leider en moest hij aan Best

---

¹⁷¹ Ibidem, 284.

¹⁷² Littlejohn, *Patriotic Traitors*, 69-70.

¹⁷³ Henrik Nissen, *Scandinavia during the Second World War* (Minneapolis 1983), 224.

¹⁷⁴ Ravn, *Fører*, 386, 390-391.

beloven om zich niet meer te bemoeien met de politiek. De ultieme doodssteek was zijn verbanning uit de partij vanwege zijn drinkgedrag.¹⁷⁵

Het VNV en de *Flamenpolitik*

Na de Duitse aanval verklaarde De Clercq in 1940 dat hij bereid was samen te werken met het Militair Bestuur in ruil voor de totstandkoming van Dietsland. De Belgische staat telde voor hem niet. Het vaderland was volgens hem Groot-Nederland, dat onderdeel was van een 'Germaans complex.'¹⁷⁶ Net als Quisling en Clausen was De Clercq zich ervan bewust dat de toekomstige leiding van Europa bij Duitsland lag. Nadat zijn doelen waren verwezenlijkt, zou ook Vlaanderen zich vrijwillig aansluiten bij een bond, unie of een complex. Het antwoord van Eggert Reeder, chef van het Militair Bestuur, was terughoudend; Hitler zou hier pas na de eindoverwinning over oordelen. Bovendien achtte Reeder het VNV ideologisch onzuiver en meende hij dat de partij zich onvoldoende bewust was van het Germaanse element en de relatie tot Duitsland. Reeder was echter wel bereid tot samenwerking, want het VNV bleek de enige grote partij die hier toe in staat was.¹⁷⁷ Kortom, Reeder beschouwde het VNV niet als een nazibeweging en moest eveneens niets hebben van het Dietse ideaal. Hieruit volgde de eerste restrictie: De Clercq mocht geen Dietse propaganda meer maken. De VNV-leider verklaarde hierop openlijk, in november 1940, dat het VNV de Duitsers ter zijde zou staan en dat hij vast vertrouwde op de Führer.¹⁷⁸ De Clercq paste dus ook de opbod- en de toenaderingspolitiek toe: door het doen van grootse beloften zou hij de Duitsers voor zich winnen. Tegelijk wilde De Clercq ervoor zorgen dat alleen zijn partij een machtspositie zou krijgen door het aftroeven van de anderen. De collaboratie werd goed ontvangen binnen het VNV en de partij veroverde belangrijke staatsposities. Zo werden er VNV-burgemeesters aangesteld en op hoger niveau leidde de collaboratie onder andere tot de benoeming van VNV'ers in posities als secretaris-generaal van Economische

---

¹⁷⁵ Ibidem, 424-425, 430-431.

¹⁷⁶ Edgar Knoebel, *Racial Illusion and Military Necessity. A Study of SS Political and Manpower Objectives in Occupied Belgium* (University of Colorado, Ph.D. 1967), 150.

¹⁷⁷ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944) – Tweede deel: de infiltratie van de politieke kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van De Clercq (juni 1940 – oktober 1942),' in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1976), 15.

¹⁷⁸ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder (2),' 26-27.

Zaken, Volksgezondheid en Voedselvoorziening.¹⁷⁹ Later dat jaar stuurde De Clercq een manifest aan Hitler om hem op de hoogte te stellen van de doelen van het VNV. Het is echter niet waarschijnlijk dat dit Hitler ooit bereikt heeft.¹⁸⁰

Ondanks de snelle reactie van De Clercq zou het VNV concurrentie krijgen op het gebied van collaboratie. René Lagrou, een Antwerpse advocaat, had in september met goedkeuring van Himmler de Algemene SS Vlaanderen opgericht. Himmler wenste niet alleen vrijwilligers te werven voor de Waffen-SS, maar wilde zich ook met de interne politiek van bezet Vlaanderen bemoeien. De Vlamingen waren immers Germanen en dus moesten zij, net als de Noren en de Denen, warm gemaakt worden voor opname in het Rijk. Deze bemoeizucht met zijn politiek leidde bij Reeder tot bezorgdheid, maar hij merkte ook op dat door de concurrentie van de SS, het VNV zich nog meer openstelde voor collaboratie.¹⁸¹ Kortom, De Clercq zou nog meer moeten doen aan de opbodpolitiek om ervoor te zorgen dat zijn partij een kans kreeg. Nog een tegenstander was de 'Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft' (DeVlag), een beweging aan universiteiten die oorspronkelijk tot doel had om Vlaams-Duitse culturele en wetenschappelijke samenwerking te bevorderen. In 1941 werd DeVlag officieel een SS-organisatie en begon zij aan de bevordering van de Groot-Germaanse gedachte. Het was bekend dat Himmler's vertrouweling, Gottlob Berger, zich nauw met DeVlag bemoeide, waarmee direct duidelijk was waar haar sympathieën lagen.¹⁸² Het VNV was niet content met de Groot-Germaanse DeVlag en in een redevoering van Elias keurde hij de 'Germaanse rijksgedachte' af als een poging tot samenvoeging van de Nederlanden in een 'kunstmatig Duitse Rijk.'¹⁸³

Vanaf 1941 begon de Vlaamse SS in het blad *De SS-Man* met aanvallen op individuele VNV-leiders met als doel de invloed van het VNV aan te tasten. De Clercq werd neergezet als anti-Duits en klerikaal. De Leider was zich ervan bewust dat de SS aan een opmars bezig was. In 1941 bood De Clercq aan om ook militair te collaboreren, waarop het Militair Bestuur liet weten dat alleen Himmler toestemming had om Germaanse vrijwilligers voor het front te rekruteren. Als De Clercq vrijwilligers wilde werven, moest dit ten dienste zijn van de SS. Zelfs deze stap ging hem niet te ver; De Clercq stemde toe en rechtvaardigde het werven

---

¹⁷⁹ De Wever, *Greep*, 426.

¹⁸⁰ Ibidem, 378.

¹⁸¹ Knoebel, *Racial Illusion*, 153.

¹⁸² A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder (2),' 59.

¹⁸³ De Wever, *Greep*, 450-451.

voor de Waffen-SS met het geloof dat DeVlag en de SS zich niet konden meten aan het grotere VNV. Hij zou de Duitsers voor zich weten te winnen en ook vertrouwde hij erop, dat de Vlaamse vrijwilligers zich ideologisch niet zouden laten beïnvloeden.¹⁸⁴ Himmler daarentegen hoopte, dat de door het VNV aangebrachte vrijwilligers de partij ondermijnden en in een pro-Duitse richting zouden duwen. De wervingsactie van Tollenaere voor de Waffen-SS was geen succes.¹⁸⁵

Reeder was zich ervan bewust dat hij het VNV het gevoel moest geven vooruitgang te boeken. Om die reden meldde de chef van het Militair Bestuur dat hij niet zou samenwerken met andere collaboratiepartijen. Reeder dwong alle partijen samen te gaan met het VNV of te verdwijnen. Wel verbood hij het VNV om zich nationaalsocialistisch te noemen. Het VNV mocht geen politieke machtspositie worden toegekend die zij tijdens onderhandelingen kon uitbuiten.¹⁸⁶ In de zomer van 1941 werd het Vlaams Legioen opgericht om mee te strijden tegen het bolsjewisme. Dit besluit kon op groot enthousiasme rekenen binnen het VNV. Het Legioen werd gezien als de tegenhanger van de SS en het grootgermanisme. De leiding had echter niet doorzien dat het Legioen deel uitmaakte van de SS. De grote verschillen tussen de Vlaamse belangen van het Legioen en het fanatisme van de Vlaamse SS'ers leidde van meet af aan tot conflicten. Teleurgestelde legionairs keerden terug en uitten hun frustraties over de behandeling door de SS en hoe er alles aan gedaan werd om hen te vervreemden van het VNV.¹⁸⁷ Langzaamaan begon er meer en meer onvrede te ontstaan over de valse beloften van de bezetter. Dit resulteerde in augustus 1941 in een crisis en confrontatie. De VNV-leiding verweet Reeder dat het Militair Bestuur te weinig voor de partij deed. Er moest politieke erkenning komen van het VNV. Zoals al duidelijk is geworden, was er binnen de partij voortdurend strijd tussen twee facties. Ook nu weer was De Clercq, gesteund door radicale types als Tollenaere, van mening dat het VNV voorlopig niets moest vragen voor hun collaboratie, maar op Hitler moest vertrouwen. Elias, daarentegen, wenste garanties, in het bijzonder in de onderhandelingen met de SS.¹⁸⁸

In 1941-1942 breidde de Leider veel van de ietwat vage, vooroorlogse standpunten uit om zo pro-Duitser over te komen. Vanaf de bezetting meende De Clercq dat de Joden het

---

¹⁸⁴ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder (2),' 43.

¹⁸⁵ Knoebel, *Racial Illusion*, 157-159.

¹⁸⁶ De Wever, *Greep*, 407.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 410-411.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 402, 407.

volk ondermijnden, hij kon de Joden best missen aangezien ze parasiteerden op de Vlamingen. De Clercq's standpunt tegenover Wallonië was eveneens duidelijk. Veel Waalse gebieden waren nauwelijks bewoond en de numeriek sterkere Vlamingen zouden die grond veel beter kunnen benutten. Het 'Latijns bloed' van de Walen was inferieur aan het Germaanse.¹⁸⁹ Nadat er in september 1941 een aantal malen nadrukkelijk over Groot-Nederland was gesproken en Reeder wederom liet weten dat dit niet kon, verklaarde De Clercq onmiddellijk dat Vlaanderen als onderdeel van de Germaanse volkeren gezien werd en dat de partij er naar streefde Vlaanderen politiek en economisch aan Duitsland te binden.¹⁹⁰ Het was bijna alsof De Clercq het over een Groot-Germaans Rijk had. Aan toewijding ontbrak het De Clercq dus niet, maar het conflict concentreerde zich steeds opnieuw rond de SS. Aangezien Himmler zich realiseerde dat het VNV niet overgenomen kon worden, besloot hij eind 1941 aan te sturen op de afbraak van de partij en de aantasting van haar beschermer, het Militair Bestuur. Het doel was nu de benoeming van een *Höhere SS und Polizeiführer* zoals in Nederland en Noorwegen. Hierdoor zou Himmler zijn controle op Vlaanderen snel kunnen uitbreiden. Daarom werd Richard Jungclaus, die voor Rauter werkte in Den Haag, alvast overgeplaatst naar Brussel om de toekomstige HSSPF te worden.¹⁹¹

Elias en de confrontatie met de SS

Op 22 oktober 1942 stierf Staf De Clercq. De leiding besloot unaniem dat Elias hem zou opvolgen. Elias had zich tot een tegenstander van de SS ontpopt en die houding kon op steeds meer sympathie rekenen binnen het VNV. Berger had tevergeefs getracht de benoeming van Elias te voorkomen.¹⁹² Naar aanleiding van de dood van de VNV-leider, had Berger eveneens voorgesteld om Terboven over te plaatsen naar Vlaanderen.¹⁹³ Zoals al eerder ter sprake is gekomen, was de relatie tussen Himmler en Terboven goed. Indien de laatste werd overgeplaatst, kon de SS haar gang gaan. Er kwam niets van deze plannen terecht omdat Elias al was aangesteld als Leider. De Clercq was steeds opnieuw bereid zich te doen gelden in de opbodpolitiek, maar Elias zou hier anders in staan. Nu de oorlogskansen

---

¹⁸⁹ Ibidem, 461-462.

¹⁹⁰ Ibidem, 465.

¹⁹¹ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder (2),' 59, 77.

¹⁹² Ibidem, 136-137.

¹⁹³ Knoebel, Racial Illusion, 221.

begonnen te keren verlangden velen binnen het VNV meer garanties van de bezetter voor hun collaboratie. Elias stelde dat de Vlamingen geen waarborgen hadden gekregen voor de toekomst van het volk en Hitler had hem niet eens willen ontvangen, nadat hij hierop had aangestuurd. De politiek van de bezetter was gericht op het uitbuiten van de 'artificiële verdeeldheid' in Vlaanderen, meende Elias.¹⁹⁴ Ook Reeder wilde het VNV niet meer macht toekennen. De paden van de SS en het VNV liepen steeds verder uiteen. In een toespraak voor vrijwilligers voor het Oostfront zei Jef Van de Wiele, leider van DeVlag, 'overall in het Rijk zult gij uw vaderland vinden.'¹⁹⁵ Voor Elias was deze Groot-Germaanse uitspraak onverenigbaar met het doel van het VNV.

Elias voelde zich net als Clausen een speelbal. Dit bracht hij vervolgens naar voren in een ontmoeting tussen hem en Berger dat tot verzoening had moeten leiden. Het gesprek liep echter vast en Berger dreigde dat de SS iedere tegenstand in Vlaanderen kon breken.¹⁹⁶ Dit werkte averechts. In april 1943 hield Elias een toespraak tegen het Groot-Germaanse ideaal, dat met gejuich ontvangen werd. Later dat jaar werd het Vlaams Legioen ontbonden en omgevormd tot een SS-brigade. Dit was de druppel voor veel VNV'ers en onder deze druk nam Elias het besluit om niet meer te rekruteren voor de SS. Hier is een parallel te trekken met Clausen die ook op een confrontatie had aangestuurd. Het verschil is echter dat de Deen door de SS en zijn eigen partij werd uitgestoten; de basis van het VNV steunde Elias' besluit. Bovendien had Elias nog een halfhartige beschermer over, namelijk Reeder, die uit pragmatische overwegingen het VNV niet kon laten vallen. De Reichsführer wilde dat prominente VNV'ers, zoals burgemeesters, vervangen zouden worden door DeVlag-leden. Reeder oordeelde dat dit niet mogelijk was, omdat DeVlag te klein was en dat het Duitse bestuur zwaar zou lijden zonder het VNV.¹⁹⁷

De algemene collaboratie werd dus niet stopgezet en Elias bleef geloven in de Duitse overwinning. Hij was nog steeds bereid te strijden voor Duitsland mits de bezetter concrete toezeggingen deed ten aanzien de toekomst van Vlaanderen en over de invloed van de DeVlag/SS.¹⁹⁸ Hoe kon hij deze afdwingen? De confrontatie was op niets uitgelopen en in feite kon hij niet meer doen dan onderhandelen. In oktober stemde Elias in met een

---

¹⁹⁴ Verstraete, *Trouw en Dietsch*, 89.

¹⁹⁵ De Wever, *Greep*, 527.

¹⁹⁶ Knoebel, *Racial Illusion*, 223.

¹⁹⁷ De Wever, *Greep*, 549-550. Knoebel, 227.

¹⁹⁸ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder (2),' 153.

ontmoeting met Jungclaus die goed verliep. Daarom schreef de VNV-leider in december een brief aan Himmler om het geschil bij te leggen. Himmler stemde toe en Elias hoopte van hem enkele toezeggingen te krijgen over de toekomst van het Vlaamse volk.¹⁹⁹ Dit was naïef maar het laat zien in wat voor een onmogelijke situatie de VNV-leider zich bevond. Hij had op eigen initiatief vier eisen opgesteld: een verklaring van Hitler, Himmler of Von Ribbentrop dat de Vlamingen zou erkennen in Europa na de overwinning, de DeVlag diende te verdwijnen als politieke organisatie, de Vlaamse Hitlerjugend moest worden opgeheven en Vlaanderen moest worden opgenomen als zelfstandig volk in het Groot-Germaanse Rijk. De punten werden geweigerd door Himmler.²⁰⁰ De confrontatiepolitiek en toenaderingspolitiek waren beiden zinloos gebleken.

In juli 1944 besloot Hitler dat het Militair Bestuur vervangen zou worden door een Civiel Bestuur. Politieke medezeggenschap zou gegeven worden aan DeVlag en in zowel Vlaanderen als Wallonië moest de dienstplicht worden ingesteld. Het vooruitzicht op een onafhankelijk Vlaanderen of op Dietsland was allang voorbij, maar het liet zien dat Hitler dit eveneens nooit serieus genomen had. Toen er gevraagd werd of Elias VNV'ers wilde leveren voor het Civiel Bestuur, besloot de Leider niet mee te werken. Hiermee zou de partij niets bereiken en zelfs al had hij positief gereageerd op het verzoek, de oorlog was verloren. Tot een totale breuk met de bezetter zou het niet komen. De naar Duitsland gevluchte VNV-leiding kon toch niets meer betekenen.²⁰¹

---

¹⁹⁹ Verstraete, *Trouw en Dietsch*, 96.

²⁰⁰ De Wever, *Greep*, 562.

²⁰¹ *Ibidem*, 568-569.

Hoofdstuk 4: Mussert en zijn machtsstrijd, 1940-1945.

Mussert gepasseerd

Nadat Nederland gecapituleerd had besloot Hitler dat er, net zoals in Noorwegen, een Civiel Bestuur moest komen. Hitler was verrast over de vlucht van de koningin en de regering naar Engeland waardoor hij de plannen voor een Militair Bestuur, zoals die in België gevestigd zou worden, liet varen. Als rijkscommissaris werd de Oostenrijkse SS'er Arthur Seyss-Inquart aangesteld die, op 25 mei, van Hitler de opdracht kreeg om zich sympathiek op te stellen jegens het Nederlandse volk. De rijkscommissaris had de beschikking over vier commissaris-generaals: Hanns Albin Rauter, Hans Fischböck, Friedrich Wimmer en Fritz Schmidt, die aan het hoofd stonden van de politie en veiligheid, economie en financiën, justitie en rechtspraak en 'bijzondere zaken,' zoals partijaangelegenheden.

Mussert, die zich tijdens de oorlogsdagen had schuil gehouden, was inmiddels teruggekeerd op het hoofdkwartier in Utrecht. De Leider las van Seyss-Inquart's benoeming in de krant en teleurgesteld schreef hij na de oorlog dat hij zich 'zeer gedrukt' had gevoeld. Mussert had gehoopt dat Hitler of Von Ribbentrop hem om advies gevraagd zouden hebben.²⁰² Net als Quisling meende Mussert dat hij de aangewezen man was om door de Duitsers in vertrouwen te worden genomen. Musserts gedruktheid resulteerde in vreemde acties. Zo bezocht hij een dame die in de jaren twintig bevriend was geweest met Mussolini. De Leider hoopte dat zij hem per telefoon in contact kon brengen met de Italiaanse fascist. Mussolini zou dan bij Hitler een goed woordje doen. De verbijsterde vrouw kon Mussert niet helpen en hij schreef in zijn dagboek van 1940 dat ze 'ver over haar theewater' was geweest.²⁰³ Maar indien Mussert wilde dat de bezetter hem serieus nam, dan moest er wat gedaan worden. De droom om leider van het Nederlandse volk te worden, moest immers in vervulling gaan. Na wat bekomen te zijn had Mussert een viertal eisen opgesteld. Allereerst wilde hij het volk over de radio toespreken. Ten tweede wilde hij Seyss-Inquart ontmoeten; er moesten NSB'ers in de nieuwe regering worden opgenomen. Ook zou de rijkscommissaris ervoor moeten, zorgen dat de beperkingen die de NSB waren opgelegd, werden opgeheven.

---

²⁰² Mussert, *De NSB in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 74-75.

²⁰³ Musserts dagboek van 1940, in: Loe de Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4a, 210-211.

Als laatste wilde Mussert dat generaal Winkelman verklaarde dat de NSB geen landverraad had gepleegd tijdens de meidagen.²⁰⁴ Voor een man die het volk voor zich hoopte te winnen en leider van Nederland wilde worden, waren dit voor de handliggende eisen. De wens om toegang tot de radio te krijgen, werd echter botweg geweigerd. Ten tweede was generaal Winkelman niet bereid om te onderhandelen. Ook zou Mussert voorlopig niet de rijkscommissaris te spreken krijgen. De Leider had niets bereikt in de eerste weken na de capitulatie. Naar buiten toe was hij optimistisch over de toekomst van het Nederlandse volk. Nu België gecapituleerd had, kon er begonnen worden met de realisatie van Nederland 'van den Dollart tot Duinkerken,' schreef de Leider in VoVa van 31 mei.²⁰⁵

Waarom werd Mussert vrijwel genegeerd door de hogere Duitse instanties? Dit had alles te maken met Hitler's ervaringen met Quisling en het imago van de NSB. Quisling had al ruim voor de oorlog contacten in Duitsland en tijdens zijn bezoeken aan Hitler werd er concreet ingegaan op de situatie in Noorwegen. Op basis hiervan nam de Führer het besluit om Noorwegen aan te vallen. De Führer zou Quisling blijven waarderen voor de rol die de Noor gespeeld had bij het tot stand brengen van deze invasie. Hitler voelde zich bij tijde verplicht om Quisling tegemoet te komen. Tegelijk was de Führer woedend geweest over de mislukte coup. Daarom werd er in Nederland voorzichtigheid betracht. Daar kwam bij dat de NSB nog steeds bekend stond als een 'jodenpartij' en Mussert had vrijwel geen indruk achtergelaten op Hitler tijdens zijn bezoek in 1936. De Führer had bij zijn instructie aan Seyss-Inquart niets over de NSB gezegd en uitdrukkelijk vermeld dat het Nederlandse volk een Germaans volk was dat voor het nationaalsocialisme gewonnen diende te worden. Hitler had opgemerkt dat Seyss-Inquart zijn vrouw maar moest meenemen: 'dass Sie sich mit den Holländern auf gesellschaftlichem Wege befreunden.'²⁰⁶ Verder bemoeide Hitler zich niet met de situatie, net als bij Terboven gaf hij Seyss-Inquart aanvankelijk de vrije hand.

Toch was men van Duitse zijde wel degelijk geïnteresseerd in Nederlandse collaboratie. Op 2 juni keerden onder andere Rost en Feldmeijer terug uit Frans gevangenschap. Nog dezelfde avond had Rost een bespreking met Himmler en Seyss-Inquart. De Reichsführer had zijn oog op Nederland laten vallen nadat Hitler een Civiel Bestuur in plaats van een Militair Bestuur had ingesteld. Het zou eenvoudiger zijn om samen

---

²⁰⁴ Ibidem, 210.

²⁰⁵ 'Ons geloof in den opbouw,' *Volk en Vaderland*, 31 mei 1940.

²⁰⁶ Johannes Koll, *Arthur Seyss-Inquart und die Deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden, 1940-1945* (Wenen 2015), 117.

te werken met Seyss-Inquart dan met het Militair Bestuur van Reeder, die in eerste instantie geïnteresseerd was in ordehandhaving en in economisch gewin. Van het gesprek is weinig bekend. Vast staat dat werd besloten tot de oprichting van de Algemene SS in Nederland en tot de oprichting van SS-Standarte 'Westland.' Vermoedelijk is er ook gesproken over Rosts rol in het winnen van Nederland voor het volkse nationaalsocialisme.²⁰⁷ Het is waarschijnlijk dat Mussert door de ambitieuze Rost was weggezet als burgerlijk en onbruikbaar en zichzelf had opgeworpen als de toekomstige leider. Bitter schreef Mussert hier later over dat de inhoud van het gesprek hem toen niet ter ore was gekomen. In de *Deutsche Zeitung* verscheen een artikel waarin Rost de Nederlandse 'Kommissar für Socialismus' werd genoemd.²⁰⁸ Inderdaad werd Rost belast met het hervormen van socialistische organisaties, zoals de SDAP en de VARA. Mussert merkte na de oorlog op dat Rost de leider van de SDAP zou worden: 'die de NSB zou overvleugelen en in zich opnemen, dan was de weg vrij voor de Himmler-politiek.'²⁰⁹ Dit zijn naoorlogse woorden gesproken door iemand die een hekel aan Rost had, maar het was een feit dat Rost wel het vertrouwen genoot van de nazitop omdat hij het Groot-Germaanse ideaal aanhing. Pas op 4 juni werd Mussert uitgenodigd om de volgende dag een gesprek te hebben met de rijkscommissaris. De uitnodiging geschiedde op merkwaardige wijze. De neef van Dr. Lammers, Hitler's chef van de Rijkskanselarij in Berlijn, belde naar Mussert om de uitnodiging door te geven. 'Ik heb absoluut geen lust om er zo te worden uitgenoodigd' schreef Mussert in zijn dagboek, maar weigeren deed hij niet.²¹⁰ Dit was eindelijk zijn kans om zijn visie voor Nederland uiteen te zetten. Voor Mussert voelde het alsof de bezetter hem nauwelijks zag staan, maar De Clercq en Clausen bevonden zich ook niet in een bevoorrechte positie.

De rijkscommissaris, die in tegenstelling tot Terboven geen agressief man was, luisterde naar wat de NSB-leider te zeggen had. Als SS'er was hij zich bewust van het Groot-Germaanse streven van Hitler en Himmler. Mussert meende echter dat Seyss-Inquart begrip toonde voor Nederland waaruit hij opmaakte dat 'inlijvingsplannen niet bestonden, hetgeen ik tevoren ook instinctmatig wist.' Ook schreef Mussert dat hij de rijkscommissaris als een

---

²⁰⁷ RIOD, *Correspondentie*, 78-79.

²⁰⁸ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 75.

²⁰⁹ Verdediging van Mussert, 1945, in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Het proces Mussert* ('s-Gravenhage 1948), 135.

²¹⁰ Musserts dagboek van 1940, in: In 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*. Deel I ('s – Gravenhage 1976), 226.

‘nobel, eerlijk mensch’ beschouwde.²¹¹ Dat Musserts mening met de jaren drastisch zou veranderen blijkt uit de naoorlogse geschriften waarin hij vermeldde dat het gesprek ‘een zeer koel karakter’ gehad had.²¹² Des te warmer blikte Mussert terug op het gesprek met Fritz Schmidt: ‘hij was een nationaal-socialist, zoals ik mij had voorgesteld, dat de Duitse nationaal-socialist zou zijn.’²¹³ Het rijkscommissariaat begon overigens al snel met de inperking van Musserts idealen. In juli werd Mussert verzocht, net zoals Reeder De Clercq verzocht had, om de propaganda omtrent Dietsland te staken. Net zoals het VNV omzeilde de NSB dit door in bedekte termen de banden tussen Noord- en Zuid-Nederland te benadrukken. Gedurende de oorlog zou VoVa dit regelmatig doen in artikelen en eveneens regelmatig toespraken van De Clercq of van Elias aanhalen.²¹⁴

Op 9 juni kreeg Mussert bezoek van de chef van het SS-Hauptamt, Gottlob Berger. Dezelfde man waarmee het VNV zoveel te stellen zou krijgen en die niet bekend stond om zijn tact. Berger meldde dan ook zonder omwegen dat de Führer bevel had gegeven tot de oprichting van SS-Standarte ‘Westland.’ Mussert was verbijsterd en besloot dat hij niet zou meewerken. De naam van de legereenheid gaf te denken, ‘beteekent dit inlijving?’ peinsde Mussert. Hij wilde Hitler bereiken om hem de ernst van de situatie duidelijk te maken.²¹⁵ Ook Clausen en De Clercq hadden de SS als een gevaar beschouwd voor hun invloed. Na lang aarzelen had Clausen toegestemd om te rekruteren voor de SS mits er aan zijn eisen werd voldaan. De Clercq besloot eveneens om te rekruteren onder druk van de opbodpolitiek. Mussert besloot de toenaderingspolitiek toe te passen; hij wilde Hitler spreken om het gevaar van de SS af te wenden. Van de rijkscommissaris kreeg hij geen hoogte en dus was de weg naar Hitler de enige optie. De Leider had hiervoor echter bondgenoten nodig. Hierbij kon hij niet rekenen op bondgenoten in Berlijn zoals Quisling die had. Mussert had Schmidt en die bleek bereid om hem te helpen. Schmidt vond dat de NSB zich nadrukkelijker moest profileren zodat ze gezien zou worden in Berlijn. Dit gebeurde op de landdag te Lunteren die op 22 juni 1940 werd gehouden. Voor duizenden leden hield Mussert een redevoering over de opbouw van een Groot-Nederland, de verbondenheid met Duitsland en over de toekomst van het nieuwe Europa. Hij introduceerde zijn gedachten over ‘het groote Germaansche

---

²¹¹ Musserts dagboek van 1940, in: RIOD, *Het proces*, 56.

²¹² Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 79.

²¹³ *Ibidem*, 79.

²¹⁴ In VoVa's o.a. van 18 oktober 1940, 6 december 1940, 26 april 1943, 10 september 1943 en 14 januari 1944.

²¹⁵ Musserts dagboek van 1940 in: RIOD, *Het proces*, 56-57.

gezin,' die hij later als de Germaanse Statenbond zou uitwerken. Ook deed hij Göring de NSB-klok cadeau, als teken van dankbaarheid voor de bescherming van de Luftwaffe tegen Engelse bombardementen. Een bijzonder gebaar aangezien de Luftwaffe kortgeleden Rotterdam had gebombardeerd. De gift werd echter, volgens VoVa, door de duizenden aanwezigen gesteund door 'een machtig "ja."' ²¹⁶ Dit was tekenend voor de verduitsing en de afstand die er bestond tussen de Beweging en de rest van het volk. Die vervreemding was, net zoals in Noorwegen en Denemarken, al ruim voor de oorlog begonnen. Ook De Clercq had op 10 november 1940 publiekelijk verklaard dat het VNV voor Duitsland koos. Beiden werden ten volle gesteund door hun partij en beiden wilden laten zien dat zij de enige optie waren voor de bezetter in ruil voor macht. De eigenlijke reden voor de gift van Mussert aan Göring was dat hij hoopte om in Göring een nieuwe bondgenoot te vinden. Dit kon hij de NSB niet zeggen. Het belangrijkste, schreef Mussert later, was dat Schmidt's fotografen foto's maakten van de menigte en dat deze foto's de volgende dag naar Berlijn gestuurd werden om aan de Führer te laten zien dat de NSB er toe deed. Dit was cruciaal, want zijn tegenstanders zonden Berlijn eveneens rapporten over het falen van de bijeenkomst, meende Mussert. ²¹⁷ Pas in september 1941 wist hij Göring te bereiken. Mussert had kaarten van Nederland bij zich die het land in de vijftiende en zestiende eeuw afbeeldden. Dit kon dienen als bewijsvoering dat Nederland onafhankelijk was geweest van het toenmalige Heilige Roomse Rijk. Göring toonde hier geen belangstelling voor en verklaarde dat het Duits en het Nederlands voor hem hetzelfde waren. De Leider noemde het na de oorlog een 'volslagen fiasco' en concludeerde dat Göring een tegenstander was. ²¹⁸

In augustus 1940 had Mussert aan Seyss-Inquart een plan voorgelegd om de NSB-leider als regent aan te stellen. Op deze manier zou de NSB onmiddellijk boven alle concurrerende partijen en organisaties komen te staan. Ook zou Mussert de Raad van State kunnen vullen met NSB'ers en, als regent, vredesonderhandelingen kunnen aanknopen met Duitsland. De rijkscommissaris wees het Raad van State plan resoluut af. Het ging veel te ver. ²¹⁹ In september kreeg Mussert nog een tegenslag te verwerken. Na maandenlang verzet werd hij gedwongen om de Algemene SS op te richten als onderdeel van de NSB. Himmler

---

²¹⁶ 'De rede van den Leider,' *Volk en Vaderland*, 28 juni 1940.

²¹⁷ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 80.

²¹⁸ *Ibidem*, 89.

²¹⁹ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 222-223.

schoof Feldmeijer naar voren als aanvoerder.²²⁰ Dat Mussert uiteindelijk toch besloot om de Algemene SS op te richten, was onder druk van Seyss-Inquart die wist dat de Leider Hitler wilde ontmoeten.²²¹ Indien Mussert Himmler tegemoet zou komen dan zou de rijkscommissaris zich inzetten voor een ontmoeting met de Führer. Waarom werd de Algemene SS niet buiten de NSB opgericht, zoals in Vlaanderen? Dat zou veel minder voeten in de aarde hebben gehad. In 't Veld schrijft dat de Algemene SS werd opgericht als afdeling van de NSB omdat de fanatieke Mussertgarde van Feldmeijer als basis kon dienen voor de Algemene SS.²²² Daar kwam bij dat Himmler hoopte dat de Algemene SS de NSB van binnenuit zou bekeren tot de Rijksgedachte. Waarom werd de SS in Nederland veel eerder opgericht dan de Algemene SS in Noorwegen? Quisling had zich veel langer verzet tegen de oprichting. Sterker nog, Himmler zag zich gedwongen om de Algemene SS in het geheim op te richten in Noorwegen. Het verschil tussen Quisling en Mussert lag in het feit dat Himmler en Seyss-Inquart meer druk konden uitoefenen op Mussert. De NSB-leider wilde heel graag Hitler ontmoeten en het was eenvoudig om dit uit te buiten. Voor Quisling was het eenvoudiger om Hitler te spreken te krijgen.

Garanties van Hitler

Musserts teleurstelling over het mislukte Raad van State plan en de oprichting van de SS was groot. Seyss-Inquart en Schmidt stelde hem daarom een bezoek aan Hitler in het vooruitzicht. Als voorwaarde stelden ze dat de Leider zijn plannen duidelijk uiteen moest zetten. Eind augustus begon Mussert daarom aan zijn eerste nota aan Hitler.²²³ Hierin kwam zijn ideaal van een Germaanse Statenbond aan de orde. In Noord-Europa zou een 'Bond der Germaansche volkeren' komen en in het zuiden een Romaanse. De Germaanse zou onder leiding komen van Hitler en baseerde zich op een gemeenschappelijke wereldbeschouwing, bloedsverbondenheid, een gemeenschappelijk leger en een gemeenschappelijke economie. Alle Germaanse landen zouden lid worden, van Noorwegen tot delen van Zwitserland. Mussert maakte zich eveneens sterk voor zijn Groot-Nederlandse ideaal waarbij hij wenste

---

²²⁰ Himmler aan Rauter, 19 juni 1940, in: In 't Veld, *De SS*, 497.

²²¹ De Jong, *Het koninkrijk* deel 4b, 533.

²²² In 't Veld, *De SS*, 286.

²²³ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 224.

dat Nederland en Vlaanderen weer verenigd zouden worden.²²⁴ De vier collaborerende leiders zagen hun land allemaal als onderdeel van een bond, unie of liga waarbinnen Duitsland de leiding had. De landen onderling zou echter hun onafhankelijkheid bewaren. Ieder land zou zijn eigen nationaalsocialisme nastreven en gezamenlijk zou er gezorgd worden voor defensie en voor de economie. Hitler, daarentegen, wenste een Groot-Germaans Rijk. Hoe dit gerealiseerd zou worden, wist de Führer nog niet. Hitler was geen theoreticus, gaf zijn ondergeschikten een grote mate van vrijheid en zou na de oorlog wel beslissen. Hij gedroeg zich echter diplomatiek aangezien hij de collaborerende partijen nodig had. Daarom mocht Mussert net als Quisling langskomen om zijn ideeën toe te lichten.

Op 28 augustus had Mussert de nota overhandigd aan de rijkscommissaris die het schrijven mee zou nemen naar Berlijn. Volgens Schmidt kon het allemaal sneller. Om Hitler nog meer te paaien schreef Mussert op 4 september een telegram waarin hij, Leider van de NSB, het lot van het Nederlandse volk in de handen van de Führer legde.²²⁵ Wat dit betrof week de wijze waarop hij Hitler wilde spreken niet af van die van Quisling. Door deze toewijding moest Hitler wel overtuigd zijn van Musserts goede bedoelingen. Dat hij het lot van het hele volk in Hitler's handen legde, wees eveneens op Musserts ambities. Met het voorzichtige gemanoeuvreren aangaande het koningshuis was het ook over. Enkele maanden hiervoor had Mussert in VoVa de anjerdemonstratie veroordeeld met de woorden dat de band tussen Oranje en het volk voorgoed doorgesneden was door het vluchten van de koningin.²²⁶ De inhoud van het telegram past net zoals het Raad van State plan binnen de opbodpolitiek, die in alle landen is waargenomen. Mussert maakte zich zorgen over de rol van Rost, de SS en organisaties die ook belust waren op collaboratie.

Dus de combinatie van tegemoet komen aan de rijkscommissaris en het doen van grote beloften aan de Führer stelde Mussert in staat om de reis naar Berlijn aan te vangen. Tijdens het onderhoud sprak Hitler warm over Nederland. Volgens Van Geelkerken's notities zei Hitler nadrukkelijk dat hij 'slechts met één belang mag rekenen, namelijk het belang van mijn volk, dan wil ik toch verzekeren, dat niets verloren zal gaan wat door Germaansche volken is veroverd en wat van hen is en dan komt dat terug.' De Führer verzekerde Mussert

---

²²⁴ Mussert, 'Nota over den Bond der Germaansche volkeren,' 27 augustus 1940, in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitsland en Nederland in een Bond van Germaansche volkeren, 1940-1944* ('s-Gravenhage 1947), 19-22.

²²⁵ Mussert, Telegram van 4 september 1940, in: RIOD, *Vijf nota's*, 15.

²²⁶ 'De witte-anjer-demonstratie,' *Volk en Vaderland*, 5 juli 1940.

dat hij het idee van een Bond waardeerde en dat de rijkscommissaris zou meewerken om uiteindelijk Mussert de leiding over Nederland te geven.²²⁷ Wat dit betrof, Hitler had dezelfde belofte gedaan aan Quisling nadat hij door de Führer aan de kant was gezet. Door Mussert werd Hitler's uitspraak geïnterpreteerd als een belofte dat Hitler Nederland niets zou afnemen; de Führer stond aan zijn zijde tegen het annexionisme van de SS.²²⁸ Dit waren Musserts naoorlogse woorden, maar dit uitgangspunt zou ook tijdens de oorlog bepalend zijn voor Musserts handelen. Mussert meende dat hij de leider van Nederland zou worden en hij voelde zich gesteund in de strijd tegen de Groot-Germaanse politiek. In januari 1941 ondernam ook De Clercq een poging om door een hoge militaire Duitse instantie ontvangen te worden nadat hij in december al een manifest had gestuurd aan Hitler. Het was niet onwaarschijnlijk dat hij dan via militaire instanties een onderhoud met Hitler kon krijgen. Reeder wist dit te voorkomen omdat hij vond dat dit buiten hem geschied was.²²⁹ De eigenlijke reden was dat Reeder niet wilde dat Hitler het VNV zou erkennen als nationaalsocialistische partij. Dit had alles te maken met het feit dat België een Militair Bestuur kende. De bezetter was er in Vlaanderen op uit om het gebied in te schakelen bij de oorlogvoering en niet om lokale partijen een politieke machtspositie te geven.

Conflict met de SS

Begin 1941 kwam de oorlog met de Sovjet-Unie steeds dichterbij. Niet alleen de SS maar ook Schmidt wilde dat de NSB militair zou collaboreren. Dit achtte Schmidt noodzakelijk zodat de Beweging niet achterop raakte, meende Mussert later. Wat de Leider hoopte, was dat zijn 'idealistische volgelingen' als goede soldaten terugkeerden wat zijn politiek van een onafhankelijk Nederland ten goede zou komen.²³⁰ De Wehrmacht rekruteerde echter geen vrijwilligers en dus was Mussert op de Waffen-SS aangewezen. Dat Mussert zich, vanaf februari, vol overtuiging inzette om de rekrutering voor de Waffen-SS een succes te maken probeerde hij te verbloemen na de oorlog. Militaire inzet was noodzakelijk anders zou de 'verzekeringspolis' voor Nederland in gevaar komen.²³¹ Himmler

---

²²⁷ Verslag september 1940, door Van Geelkerken, in: RIOD, *Het proces*, 318.

²²⁸ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 83-84.

²²⁹ A. De Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder' (2), 39-40.

²³⁰ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 88.

²³¹ *Ibidem*, 87.

stond toe dat Mussert de SS'ers toesprak bij hun vertrek. De Leider liet hierbij niet na te zeggen dat ze 'Nederlandsche nationaal-socialisten' waren, die aan de gemeenschappelijke strijd deelnamen. Ook sprak Mussert niet over een Groot-Germaans Rijk.²³² In een andere toespraak, eveneens opgenomen in VoVa, dankte hij de 'zonen van Neerlands stam' voor hun inzet.²³³ Ook De Clercq gebod dat VNV'ers zich zouden aansluiten bij de Waffen-SS. Net als Mussert toonde hij hiermee dat de Duitsers zijn partij konden vertrouwen. Door de vergaande collaboratie wilden beiden zich onderscheiden van concurrerende organisaties. Na de Duitse aanval op de Sovjet-Unie zou dit opnieuw gebeuren. Het was een kans om bij de Duitsers en bij de bevolking in een goed blaadje te komen. De strijd tegen het bolsjewisme was immers een inspanning die heel Europa raakte. Hierbij was VoVa van groot belang dat wekelijks verslag deed van de strijd en dat lezers opriep om zich aan te melden bij het Legioen. Mussert plaatste een verordening in VoVa van 8 augustus waarmee hij alle NSB'ers beval lid te worden van de WA. Zo konden de duizenden die al lid waren van de WA naar het front trekken. 'Het is mijn bedoeling dat binnen afzienbaren tijd drie volledige Regimenten Nederlanders aan het Oostfront zullen staan: de eerste Nederlandsche Divisie!'²³⁴ Nationale divisies zouden de positie van Mussert, Clausen, Quisling en De Clercq versterken en daarom werd er actief propaganda voor gevoerd. Bij uitzondering werd het Mussert toegestaan om de trainingskampen van het Legioen te bezoeken. Dit was een voorrecht dat Quisling ook deelde, maar dat de Clercq of Elias niet hadden. Himmler wist heel goed dat de Vlaamse leiders nooit zouden instemmen met wat zij daar zagen na de klachtenstroom van de Vlaamse legionairs.

In mei 1941 had Himmler de Algemene SS in Noorwegen de eed op Hitler afgenomen. Quisling kon dit niet voorkomen. In Vlaanderen had de SS ook al de eed afgelegd. Mussert had zich er in 1940 fel tegen verzet. Daarom was de eedsaflegging uitgesteld. Ook wilde Himmler dat de NSB voor de Waffen-SS zou rekruteren. In 1941 werd duidelijk dat de eedsaflegging spoedig moest plaatsvinden. Voor Mussert was de eed rechtstreeks in strijd met de onafhankelijkheidsbelofte van Hitler aan Nederland. Daarom schreef Mussert een tweede nota aan Hitler. Dat de Waffen-SS de eed aflegde begreep hij, maar dit was niet nodig voor de Algemene SS. Musserts vrees was dat de Algemene SS door Rauter betrokken

---

²³² 'Duitslands strijd is onze strijd,' *Volk en Vaderland*, 7 maart 1941.

²³³ 'Mussert in Dusseldorf,' *Volk en Vaderland*, 21 maart 1941.

²³⁴ 'Mobilisatie der NSB,' *Volk en Vaderland*, 8 augustus 1941.

zou worden bij de politie zoals de SS in Duitsland hier verantwoordelijk voor was. Mussert had al weinig controle over Feldmeijers mannen en de politie was voor hem een binnenlandse aangelegenheid. ‘Wanneer van Duitse zijde de meening bestaat, dat de inrichting der Politie door Duitschers moet geschieden, dat Duitschers zullen moeten beslissen, hoe het onderwijs in Nederland geregeld moet worden, enz., enz. dan beteekent dit dat Nederland gemaakt wordt tot een Duitse kolonie (...).’ Mussert wilde alleen akkoord gaan met de eed als de Algemene SS zich nooit zou bemoeien met staatsaangelegenheden.²³⁵ Het was niet verwonderlijk dat deze nota werd tegengehouden door de rijkscommissaris. Seyss-Inquart meldde Mussert dat, indien Mussert de confrontatie met de SS wilde aangaan, hij alleen nog ‘formele contacten’ met de NSB-leider zou onderhouden.²³⁶ Rauter meldde aan Himmler dat hij de eedsaflegging weer had uitgesteld omdat hij de NSB nodig had voor de rekrutering van vrijwilligers voor het Legioen.²³⁷ Een klein succesje voor Mussert.

Na de waarschuwing van Seyss-Inquart bond Mussert in. Hij verklaarde zich bereid om de eed van trouw af te leggen op Hitler als Germaans Führer. Hier maakte Mussert een voor hem nadrukkelijk onderscheid. Door de eed af te leggen op Hitler als Germaans Führer en niet in zijn hoedanigheid als staatshoofd, kwam zijn ideaal van een onafhankelijk Nederland niet in gevaar. In december werd Mussert door Hitler ontvangen waarna hij de eed aflegde. De Führer beloofde in ruil nooit iets van Mussert te verlangen dat in strijd was met het belang van Nederland.²³⁸ Vervolgens ging Hitler in op ‘de absolute noodzaak van het samengaan der Germaansche volkeren’ en de rol van Vlaanderen. Over het laatste zei Hitler, tot ongenoegen van Mussert, dat Vlaanderen naar Duitsland neigde. De Leider beschouwde dit als foutieve informatie, verstrekt door de SS. Mussert realiseerde zich, in een verslag opgemaakt na de ontmoeting, dat hij zich op Nederland moest richten en dat zijn Dietse ideaal voorlopig geen prioriteit had.²³⁹ Deze afwijzing door Hitler had Mussert aan het denken moeten zetten over wat de Führer nu bedoelde met het samengaan van de Germanen. De eed was overigens geheim, in VoVa van de laatste weken van het jaar werd er met geen woord over gerept. Om de Beweging het gevoel te geven vooruitgang te boeken,

---

²³⁵ Mussert, ‘Nota over de ontwikkeling der N.S.B. sinds september 1940,’ 4 juli 1941, in: RIOD, *Vijf nota’s*, 54-55.

²³⁶ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 238.

²³⁷ In ’t Veld, *De SS*, 288.

²³⁸ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 91.

²³⁹ Mussert, kort verslag van de ontmoeting met den Führer op 12 december 1941, in: RIOD, *Het proces*, 320.

meldde Seyss-Inquart tijdens de viering van het tienjarig bestaan van de NSB dat hij 'slechts één politieke wil der Nederlanders' erkende, namelijk die van de Beweging. Alle andere politieke organisaties werden ontbonden. Dus ook de annexionistische minipartijtjes, waaraan Mussert zich zo ergerde.²⁴⁰

Leider van het Nederlandse volk

Quisling was begin 1942 benoemd tot minister-president. Dit was Mussert ook ter ore gekomen en hij hoopte op een soortgelijke rol. De NSB was de enige toegestane partij en stelde zich in het binnen- en buitenland verdienstelijk op. Gezien Hitler's belofte dat hij Nederland niets wilde afnemen en dat het land uiteindelijk door hem geleid zou worden, achtte de Leider de tijd rijp. Ook bood een eigen regering de mogelijkheid om zich los te maken van de bezetter. Later schreef hij hier over: 'door het vormen van een Nederlandsche regering zou dan een dam worden opgericht tegen de verdere afbraak van het Nederlandsche regeringsapparaat en de verdere doordringing van Duitschers(...)'. Het was logisch dat Mussert dit als reden noemde na de oorlog, maar ook zijn ijdelheid speelde mee aangezien dit zijn droom was. Mussert wilde dat zijn benoeming niet geheel door Hitler zou geschieden. Het plan om de Raad van State zo om te vormen dat zij hem als regent zouden aanwijzen had hij niet opgegeven.²⁴¹ Dat er wilde plannen gemaakt werden, bleek uit een brief van Rauter aan Himmler waarin de eerste schreef dat Mussert tussen 10 en 14 mei de macht hoopte te verkrijgen en dat hij daarom zo weinig WA-mannen voor het front rekruteerde.²⁴² Voorlopig zou er echter niks terecht komen van Musserts pogingen.

In 1942 laaide het conflict met de SS weer op en drukte Himmler door dat de eed zou worden afgelegd. Dankzij bemiddeling van de rijkscommissaris werd besloten dat Mussert (in bijzijn van Himmler) de eed mocht afnemen. VoVa van 22 mei drukte een foto af waarop Himmler en Mussert broederlijk naast elkaar liepen. Het blad roemde het 'wederzijds respect' tussen de Germaanse volkeren. Ook werd er aan Musserts eedsrede gerefereerd waarin hij zei: 'Gij zult groot worden indien ge leeft uit Uw Nederlandsche ziel.'²⁴³ Deze zinsnede stond haaks op de SS-ideologie die juist benadrukte dat Nederlanders tot de

---

²⁴⁰ 'De rede van den Rijkscommissaris,' *Volk en Vaderland*, 19 december 1941.

²⁴¹ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 93, 172.

²⁴² Rauter aan Himmler, 7 maart 1942, in: In 't Veld, *De SS*, 656.

²⁴³ 'Wederzijds respect,' *Volk en Vaderland*, 22 mei 1942.

Germaanse stam behoorde en zouden opgaan in het Rijk. Mussert ergerde zich al enige maanden aan de toenemende propaganda binnen de NSB voor het Groot-Germaanse Rijk. In een circulaire aan NSB-propagandafunctionarissen schreef propagandaleider Ernst Voorhoeve dat het verboden was om te spreken over een Groot-Germaans Rijk, waar Nederland een deel van zou zijn. Propaganda moest in de lijn zijn van de ‘politiek van den Leider’ en dus moest dit gaan over de ‘vestiging van een nationaal-socialistischen Nederlandschen Staat’ binnen een Germaanse Statenbond.²⁴⁴

De SS werd steeds machtiger. Deze machtstoename hing samen met het feit dat Hitler zich in toenemende mate bezighield met de oorlogsvoering. In augustus 1942 vaardigde hij de geheime ‘Anordnung 54/42’ uit waarin aan Himmler het recht werd toegekend om te onderhandelen met alle ‘germanischen-völkischen Gruppen’ in Denemarken, Noorwegen, België en Nederland.²⁴⁵ Ook werden de Algemene SS-afdelingen in Noorwegen, Nederland en Vlaanderen omgedoopt tot de Germaanse SS. Net zoals Clausen en Quisling kon Mussert hier alleen tevergeefs tegen protesteren. In september speelde Seyss-Inquart even met de gedachte om Mussert tot minister-president te benoemen. Nadat Mussert 300.000 Nederlanders beloofde te leveren voor het Oostfront werd dit voornemen concreter.²⁴⁶ Waarom overwoog de rijkscommissaris om Mussert meer macht te geven? Echt duidelijk was dit niet, maar het kan zijn dat Seyss-Inquart het niet eens was met de snelle machtstoename van de SS.²⁴⁷ De plannen werden echter in oktober door Hitler van tafel geveegd; hij zou het lot van Nederland later bepalen.²⁴⁸ De moeilijke situatie in Noorwegen irriteerde Hitler al genoeg. Volgens de Leider was een eigen regering echter niet gerealiseerd, omdat onderhandelingen stukliepen op zijn eis om de politie los te maken van de SS.²⁴⁹

Eind 1942 maakte Mussert zich zorgen, zo bleek uit de van te voren vastgelegde gesprekspunten voor een onderhoud met Hitler. Hij wilde de ‘onaantastbare vastlegging van de uiteindelijke positie van het Nederlandsche Volk en den Nederlandschen Staat in het nieuwe Europa.’ Maar ook ‘medezeggenschap in alle binnenlandse aangelegenheden’ en dat de Führer zich uitsprak tegen alle krachten die hem verhinderde zijn ‘politieke gedachten’ te

---

²⁴⁴ Circulaire van E. Voorhoeve, 21 mei 1942, in: In 't Veld, *De SS*, 735.

²⁴⁵ Circulaire van Himmler, 26 augustus 1942, in: In 't Veld, *De SS*, 804.

²⁴⁶ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 174.

²⁴⁷ In 't Veld, *De SS*, 290.

²⁴⁸ Koll, *Arthur Seyss-Inquart*, 286-287.

²⁴⁹ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 172.

verkondigen. Mussert wilde duidelijk maken dat hij zich een marionet voelde.²⁵⁰ Met deze duidelijke taal hoopte hij nu echt eens tot Hitler door te dringen. Martin Bormann deed verslag van de ontmoeting. Hitler, die somber gestemd was door de op handen zijnde nederlaag te Stalingrad, hield een monoloog over het gevaar van het bolsjewisme alvorens in te gaan op Musserts verzoek om medezeggenschap. De Führer verwees naar Quisling die alleen maar problemen opleverde. Een eigen regering zou bijvoorbeeld ook moeten voldoen aan de verdediging van het land. Het zou beter geweest zijn als de Quislingregering er nooit was gekomen. Het was ook niet mogelijk om beloften te doen voor de toekomst. Aangaande een Statenbond zei Hitler dat een Rijk zoals het Heilige Roomse Rijk niet mogelijk was. Een Rijk bestaande uit 'Einzelstaaten' zou uit elkaar vallen. De Führer merkte geruststellend op dat Nederland natuurlijk bij de besprekingen zou worden betrokken wanneer het zover was.²⁵¹ De opmerking over de Einzelstaaten zou Mussert toch aan het denken gezet moeten hebben. De Führer was duidelijker dan voorheen; hij wees een Statenbond af. Toch was Bormann's verslag niet volledig. In het verslag van Mussert deed Hitler wel degelijk een concrete uitspraak: hij noemde Mussert de Leider van het Nederlandse volk. De Führer zou geen besluiten nemen zonder dit eerst met Mussert te bespreken. Ook gebood Hitler de rijkscommissaris om de NSB in te zetten bij het openbare leven. Mussert zelf schreef na de oorlog dat Hitler beslissingen zou nemen in 'Einvernehmen' met hem.²⁵² Een conclusie zou kunnen zijn dat Hitler een nietszeggende titel gaf om zo Mussert tevreden te stemmen. Hij had dit ook gedaan bij Quisling. Desalniettemin werd er uitgebreid stilgestaan bij de benoeming tijdens de viering van het elfjarig bestaan van de Beweging: 'de kroon op het werk van Mussert,' noemde VoVa het. Ook Seyss-Inquart bevestigde het heugelijke feit en dus had Mussert zijn benoeming goed verstaan.²⁵³ Op 30 januari 1943 vaardigde Seyss-Inquart een officieel 'erlass' uit waarin hij vermeldde dat alle ondergeschikte Duitse instanties bij de uitvoering van maatregelen en in personeelkwesties, de goedkeuring moesten krijgen van Mussert. De Leider meende dat hij nu vetorecht had.²⁵⁴ Dit was onjuist, de rijkscommissaris had, net zoals in Noorwegen, altijd het laatste woord. Mussert ging aan

---

²⁵⁰ Mussert, 'Wat bereikt moet worden door uitspraken van den Führer,' december 1942, in RIOD, *Het proces*, 323.

²⁵¹ Notitie van Bormann, 14 december 1942, in: In 't Veld, *De SS*, 893-899.

²⁵² Mussert, verslag reis van den Leider van 8-11 december 1942 naar het Führerhoofdkwartier en zijn onderhoud op 10 december met den Führer, in: RIOD, *Het proces*, 326-327. Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 94.

²⁵³ 'Niet zonder ons en over ons, maar met ons!' *Volk en Vaderland*, 18 december 1942.

²⁵⁴ Seyss-Inquart, *Erlas 30 Januar 1943*, in: RIOD, *Het proces*, 328.

de slag met de samenstelling van het ‘Secretarie van Staat der Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden.’ Hij stelde gevolmachtigden aan die zich bezighielden met Staatszaken en met de Volksgemeenschap. Dit alles werd breed toegelicht in VoVa waardoor het inderdaad leek dat de NSB een werkend kabinet gevormd had.²⁵⁵ In feite had het secretariaat geen werkelijke macht aangezien Seyss-Inquart iedere opinie naast zich neer kon leggen.²⁵⁶ Musserts schaduwkabinet van begin 1943 was dan ook niet hetzelfde als Quisling’s kabinet van 1940. Terboven had in 1940 te horen gekregen dat hij de NS moest opnemen in zijn bestuur van Noorwegen en hield er rekening mee dat het NS-kabinet ooit zou worden opgenomen in een zelfstandige regering. Hierdoor waren de NS-ministers die Terboven uitkoos mensen met kennis van zaken en zouden zij ruimte krijgen om te functioneren. In Vlaanderen keek Elias jaloers naar de erkenning die Mussert gehad had. Het VNV wist niet eens politieke erkenning af te dwingen terwijl het in dezelfde mate collaboreerde als de NS en de NSB. De Clercq’s en Elias’ pogingen hadden geen resultaat, omdat het Militaire Bestuur simpelweg geen vergaande garanties wilde doen. Ook Himmler wenste dat het VNV buitenspel gezet zou worden. Dit werd bewaarheid in juli 1944 toen DeVlag werd erkend als de enige politieke partij.

1943: het keerpunt

Het was duidelijk dat in 1943 er een keerpunt in de oorlog was gekomen. Het was het jaar dat de collaborateurs inzagen dat zij vastzaten in hun doel om de macht te veroveren. Het was het jaar dat Clausen alle invloed verloor, Elias de samenwerking met de SS stopzette en Quisling tevergeefs naar manieren zocht om zijn slechte reputatie op te vijzelen. Ook Mussert realiseerde zich dat de SS niet te keren was. Te midden hiervan drukte de redactie van het SS-blad *Storm* ter gelegenheid van de verjaardag van Mussert diverse foto’s van hem af in het blad. Zo werd Mussert op een foto omringd door SS’ers en lieden die hem niet mochten. Op andere foto’s werd Mussert bij de arm genomen door Himmler en werd hij heel gewoontjes afgebeeld in burgerkleding.²⁵⁷ Mussert vond dit disrespectvol tegenover de Leider van het Nederlandse volk. Nog dezelfde dag sloeg VoVa terug door een artikel te

---

²⁵⁵ ‘De Beweging ingeschakeld in de Staatsleiding,’ *Volk en Vaderland*, 5 maart 1943.

²⁵⁶ Frits Boterman, *Duitse daders: de Jodenvervolging en nazificatie van Nederland (1940-1945)* (Amsterdam 2015), 223.

²⁵⁷ ‘11 mei: de Leider is jarig,’ *Storm*, 7 mei 1943.

schrijven waarin Musserts leiderschap en strijd tegen inlijving vergeleken werd met die van Schimmelpenninck tegen de benoeming van Lodewijk Napoleon als koning van Nederland.²⁵⁸

Eind mei hadden Seyss-Inquart, Rauter en Feldmeijer een gesprek over Musserts' verzet tegen de Groot-Germaanse gedachte. De rijkscommissaris vertrouwde zijn bezoekers toe dat hij Mussert het liefst zag verdwijnen van het politiek toneel.²⁵⁹ Het is lastig te zeggen in hoeverre de rijkscommissaris dit meende, maar hij kon Mussert überhaupt niet laten vallen. Al in 1941 had Seyss-Inquart aan Hitler de volgende beschrijving gegeven: 'Mussert ist ein typischer Niederländer mit jenem Minderwertigkeitskomplex.' Het commissariaat kon echter niet zonder de steun van de NSB.²⁶⁰ Hitler was het hier mee eens. De collaborateurs realiseerden zich dat zij vastzaten, maar ook de bezetter was teleurgesteld. Quisling had de kloof tussen hem en de Noorse bevolking alleen maar vergroot in zijn hoedanigheid als minister-president. Elias stuurde aan op een breuk met de SS en Clausen had in het voorjaar het nationaalsocialisme voor schut gezet door de zware verkiezingsnederlaag.

De confrontatie tussen de NSB en de SS liet niet lang op zich wachten. Toen Himmler en Seyss-Inquart in Duitsland vertoefden en zich daar over het probleem Mussert bogen, hield de Leider op 5 juni een rede voor een besloten groep kaderleden. Hitler had Mussert erkend als Leider van het Nederlandse volk en dat was genoeg voor hem. Mussert beschuldigde Feldmeijer, die ook aanwezig was, van annexatiepogingen. De hele Groot-Duitse politiek noemde hij imperialisme.²⁶¹ De vergadering was geen bewuste uitging van Musserts confrontatiepolitiek. Het was een spontane uitbarsting van frustraties. Toen enkele Duitse officieren enige weken later bij hem thuis aanbelde, was Musserts eerste gedachte dan ook dat hij gearresteerd zou worden. Ze kwamen hem echter vertellen dat Schmidt zelfmoord had gepleegd, iets dat hij niet geloofde omdat Schmidt een week daarvoor gezegd had dat Mussert en hij op het ergste voorbereid moesten zijn. De Leider nam aan dat Schmidt vermoord was door de SS.²⁶² Schmidt moest echter hebben ingezien dat zijn politiek mislukt was, tussen de SS en de rijkscommissaris was geen wig te drijven en hij had niet zijn stempel op Nederland kunnen drukken. Net als Quisling had Mussert zijn dubieuze Duitse bondgenoten verloren.

---

²⁵⁸ 'Het oordeel der geschiedenis,' *Volk en Vaderland*, 7 mei 1943.

²⁵⁹ Rauter aan Himmler, 29 mei 1943, in: In 't Veld, *De SS*, 1040-1041.

²⁶⁰ Seyss-Inquart aan Hitler, 21 september 1941, in: In 't Veld, *De SS*, 1045-1049.

²⁶¹ Rede van A.A. Mussert, 5 juni 1943, in: In 't Veld, *De SS*, 1077-1085. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 7b, 1187-1188.

²⁶² Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 98.

Vanwege het inzicht dat zijn leiderschap te weinig inhield in de praktijk, was Mussert al in mei begonnen met het schrijven van een derde nota aan Hitler. Hierin stonden drie punten centraal: een uitspraak van Hitler omtrent de ‘Duitsch imperialistische politiek,’ de positie van de SS en de mogelijkheid voor hem om zijn taak te verrichten.²⁶³ De rijkscommissaris meldde dat Hitler geen tijd had en stuurde Mussert door naar Himmler om het conflict bij te leggen.²⁶⁴ Mussert erkende Himmler niet als zijn meerdere, maar toch besloot hij hieraan gehoor te geven. Het verzoeningsgesprek vond plaats op 8 juli waarin Himmler zeer duidelijk liet weten dat Mussert zich onmogelijk opstelde. Mussert noemde zich Nederlander en Himmler Germaans, wie van de twee was nu meer bereid tot onderhandelingen? Himmler bekritiseerde het Dietse ideaal dat Mussert gedurende de oorlog niet had opgegeven. Het zou waanzin zijn om de Nederlanders en de Vlamingen te verenigen in een blok, wie zou dit leiden? De Reichsführer wees er op dat hij al zeventien jaar samenwerkte met Hitler en dat hij dus wel de grote lijn van diens politiek kende. Niet eenmaal had de Führer tegen Himmler of tegen Mussert laten doorschemeren dat Dietsland in zijn bedoeling lag. Mussert bracht naar voren dat hij gekwetst was in het SS-blad *Storm*, maar Himmler meende dat VoVa’s vergelijking van Hitler en Napoleon van een grotere onbeschaamdheid getuigde. Ook bracht Himmler naar voren dat hij graag wilde dat Feldmeijer Vormingsleider werd binnen de NSB.²⁶⁵ Dit wees Mussert van de hand. Na afloop van het gesprek was er niets bereikt. Tot een breuk met de SS, zoals in Vlaanderen, zou het niet komen. Dit zou overigens weinig effect hebben gehad zoals Elias ook ingezien had.

De spanningen bleven bestaan. Dus zette Mussert zich wederom aan een nota, waarin hij vroeg of Hitler zich wilde uitspreken over het gebruik van de term het ‘Groot-Duitsche Rijk.’ De term kon imperialistisch over komen, beargumenteerde Mussert. Ook de kwestie van godsdienstvrijheid was in het gedrang gekomen door de onkerkelijke houding van de SS.²⁶⁶ In december was Hitler bereid Mussert te ontvangen. Hij was in een goede stemming en wilde volgens Mussert geen Nederlanders ‘denationaliseren.’ Ook tornde hij niet aan de godsdienstvrijheid.²⁶⁷ Weer verreed hij nadrukkelijk over de toekomst van Europa te spreken. Hoe de ‘Germaanse stammen’ samengevoegd zouden worden, kon hij

---

²⁶³ Mussert, ‘Nota over den politieken toestand in Nederland,’ 17 mei 1943, in: RIOD, *Vijf nota’s*, 67.

²⁶⁴ RIOD, *Vijf nota’s*, 6.

²⁶⁵ Notitie van R. Brandt, 8 juli 1943, in: In ’t Veld, *De SS*, 1128-1137.

²⁶⁶ Mussert, ‘Nota over den politieken toestand in Nederland,’ 10 november 1943, in: RIOD, *Vijf nota’s*, 82-84.

²⁶⁷ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 102.

niet zeggen.²⁶⁸ De vier ontmoetingen met Hitler waren in feite niet meer dan formaliteiten geweest. Mussert hoopte van ieder gesprek garanties te krijgen. Meestal oreerde Hitler eerst uitgebreid over het bolsjewisme of sprak hij over koetjes en kalfjes alvorens enkele vage toezeggingen te doen. Steeds ging Mussert tevreden naar huis. Was Musserts geloof in Hitler echt zo onvoorwaardelijk als het lijkt? Clausen had zich al in de zomer van 1943 teruggetrokken en Elias wist, in februari 1944 na het onderhoud met Himmler, dat de politiek van de Reichsführer en die van de Führer hetzelfde waren. Het is waarschijnlijk dat ook Mussert soms twijfelde. Zo noemde zijn secretaresse na de oorlog dat Mussert wel eens voor het schilderij van Hitler ging staan en zich hardop afvroeg of hij Hitler kon vertrouwen.²⁶⁹ Mussert kon en wilde echter niet geloven dat Hitler hem bedroog. Ook tijdens zijn proces in 1945-1946 hield hij zich groot en gaf hij niet toe dat de Führer en Himmler op één lijn hadden gezeten. Dan was immers alles voor niets geweest en dat was ondenkbaar. Ook het VNV en de NS zetten de collaboratie stug voort omdat toegeven dat zij gefaald hadden onaanvaardbaar was. Nooit heeft de Führer samen met Mussert concreet gekeken naar de situatie in Nederland, zoals dit wel gebeurd was met Quisling. Ook vroeg Hitler enkele keren op de man af wat Quisling wilde, waarop Hitler gedwongen werd te luisteren. Voor de NS-leider was het tot augustus 1942 mogelijk om de Rijkskanselarij (en dus min of meer Hitler) direct te schrijven. Mussert moest steeds zijn uiterste best doen, om door het doen van concessies, Seyss-Inquart zo te bewerken dat hij naar zijn nota's keek en dan hopelijk een bezoek met Hitler regelde. Dit was een groot verschil, Mussert kon Hitler niet constant bewerken met verzoeken en klachten zoals Quisling. De vergelijking op dit gebied met De Clercq, Elias en Clausen houdt op daar de situatie fundamenteel anders was en zij Hitler niet eens gesproken hebben.

De laatste twee jaar

Mussert is alleen nog in kleinigheden voor Nederland opgekomen die hij logischerwijs uitgebreid behandelde in zijn nagelaten bekentenissen.²⁷⁰ Dit ging over zaken die Mussert hoopte te bewerkstelligen voor het Nederlandse volk en niet meer over wat hij hoopte te

---

²⁶⁸ Mussert, verslag van het onderhoud van Mussert met den Führer in het Führerhoofdkwartier op 2 december 1943, in: RIOD, *Het proces*, 330.

²⁶⁹ De Jong, *Het koninkrijk* deel 7b, 1200.

²⁷⁰ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 119.

bereiken voor zichzelf of voor de NSB op politiek gebied. De Leider zou na december 1943 niet meer weten door te dringen tot Hitler. Toch heeft Mussert dit geprobeerd. Te midden van de nederlagen schreef de Leider een laatste nota aan Hitler die hij 'Kern Europa' noemde. Seyss-Inquart zag hem niet meer staan en hij hoopte hiermee de interesse van de rijkscommissaris te wekken, omdat hij wist dat deze graag minister van Buitenlandse Zaken wilde worden. Daarom zou Seyss-Inquart vast wel willen aansturen op een ontmoeting met Hitler waarbij Mussert voor het Nederlandse volk kon pleiten.²⁷¹ 'Kern Europa' ging over een Europees kerngebied dat Duitsland, Nederland, Vlaanderen, Denemarken en delen van Noorwegen, Zweden, Frankrijk, Italië, Oost-Europa en de Balkan omvatte.²⁷² In feite waren het de gebieden die het stervende Derde Rijk nog beheerste. Een reactie op deze flater heeft Mussert nooit vernomen. Zijn laatste verzetsacties tegen het 'Himmler-regime' en voor een onafhankelijk Nederland bestonden uit het opwerpen van obstakels. Hierbij was Musserts abrupte verbod aan NSB'ers om 'begunstigde leden' van de SS te zijn en zo mooie baantjes op te strijken een zaak die Himmler zo boos maakte, dat hij volgens Mussert gezegd had na de oorlog af te rekenen met de Leider.²⁷³ Een ander conflict ging over de Landwacht. Zij was in 1943 opgericht om NSB'ers te beschermen tegen het toenemende terreur, maar in de laatste jaren trachtte Rauter de landwacht verder onder de controle van de SS te brengen. Van Geelkerken, de inspecteur-generaal, verzette zich hier onvoldoende tegen. Om de invloed van Rauter tegen te gaan, verlangde Mussert van Seyss-Inquart dat de rijkscommissaris Van Geelkerken zou ontslaan. Dit werd tegengehouden door Himmler. Hierop ontsloeg Mussert Van Geelkerken uit de NSB, eind 1944.²⁷⁴

In zijn nagelaten stukken beschreef Mussert zijn strijd meerdere malen als de 'verzekeringpolis' voor de toekomst van het Nederlandse volk. Daarom had hij nooit overwogen om de collaboratie te staken; de NSB was de enige troefkaart die Nederland had. Ook al beweerde Mussert in 1941 al te weten dat zijn invloed beperkt zou blijven, omdat Himmler wist dat de Leider niets voor het Groot-Germaanse ideaal van de SS voelde.²⁷⁵ Musserts hoop was dus op Hitler's beloftes gevestigd. Net als Quisling meende Mussert dat hij moest blijven aandringen bij de Führer. Na de oorlog zou Mussert de Duitse politiek

---

²⁷¹ Ibidem, 197.

²⁷² Mussert, 'Kern Europa,' 17 november 1944, in: RIOD, *Vijf nota's*, 103.

²⁷³ Verdediging van Mussert 1945, in: RIOD, *Het proces*, 143.

²⁷⁴ Mussert, *De NSB in oorlogstijd*, in: Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, 106.

²⁷⁵ Ibidem, 117, 130.

aangaande Nederland in drie soorten verdelen. Allereerst was daar de ‘annexatiepolitiek’ van Himmler, ten tweede de ‘uitbuitingspolitiek’ van Göring en als laatste de ‘vriendschapspolitiek’ van Schmidt. Hitler bedoelde de laatste, daar bleef Mussert van overtuigd. De Leider had aanwijzingen om zich te realiseren dat de vriendschapspolitiek schijn was. Al op 4 september 1941 had zijn Propagandaleider, Ernst Voorhoeve, hem gemeld dat Schmidt in Duitsland een toespraak had gehouden waarin hij de Nederlandse zelfstandigheid als onhaalbaar had afgedaan.²⁷⁶ Schmidt koos voor een bondgenootschap met Mussert, omdat hij de laatste nodig had in de machtsstrijd tussen de NSDAP en de SS. Wat Nederland betrof, Schmidt zag zichzelf mogelijk als de toekomstige Gauleiter van Holland.²⁷⁷ Mussert had terecht al snel door dat Himmler en Göring niet aan zijn zijde stonden. De rijkscommissaris was angstig voor de combinatie van Himmler en Göring en koos daarom vaak voor het Groot-Germaanse Rijk.²⁷⁸

---

²⁷⁶ Havenaar, *Mussert*, 84.

²⁷⁷ In 't Veld, *De SS*, 95.

²⁷⁸ Verdediging van Mussert 1945, in: RIOD, *Het proces*, 137.

Conclusie

Dat de collaboratieverhalen van Quisling, Clausen, De Clercq, Elias ten slotte Mussert zich niet lieten kenmerken door grote successen van hun kant lag voor de hand. Echter, de wijze waarop de bovengenoemde figuren zich inzetten voor hun land verschilde per persoon en geeft een interessant beeld in hun houding tegenover de bezetter. In de eerste hoofdstukken is duidelijk geworden wat de overeenkomsten waren tussen de vier partijen. Maar ook waarom juist deze partijen zich inlieten met de Duitsers. Toch waren ze in de eerste plaats geboren uit nationalisme. Het Leidend Beginsel van de NSB getuigde van een besef dat het land heropgevoed moest worden. Quisling en Clausen wensten eveneens de glorie van hun land weer te herstellen. Het nationalisme van het VNV was concreter en richtte zich in de eerste plaats op het verwezenlijken van Groot-Nederland. Alle partijen namen in meer of mindere mate fascistische standpunten over in hun eerste programma. Onder druk van binnenlandse tegenstand, de realisering het volk niet voor zich te winnen, het dreigend bolsjewisme en de lotsverbondenheid met buitenlandse partijen radicaliseerden en vervreemdden zij. Allen waren in 1940 dermate verduist dat zij hun lot, al dan niet na een korte aarzeling, aan dat van de Duitse bezetter verbonden. Alleen het VNV kende nog een gematigde vleugel die half gehoopt had via de democratie aan de macht te komen. Dit viel in het niet door De Clercq's bereidheid tot landverraad vlak voor de oorlog.

Omdat er in de vier landen verschillende bezettingsbesturen bestonden verschilde het succes dat een collaboratiepartij kon hebben. Hierdoor verschilde ook de werkwijze van de collaborateurs. In Denemarken bevond Clausen zich in een vrijwel onmogelijke situatie. Clausen werd gebruikt door de Duitsers om de Deense regering zo goed mogelijk naar hun hand te zetten. De Deense overheid moest niets hebben van de DNSAP. Hierdoor kon Clausen weinig doen buiten het voeren van nationaalsocialistische propaganda. Toen Himmler zich in toenemende mate met Denemarken ging bemoeien, de Reichsführer vrijwel geen rekening hield met Clausen, stuitte dit Clausen zeer tegen de borst en ageerde hij openlijk binnen zijn partij tegen het Groot-Germaanse gevaar. Deze confrontatie was van korte duur. Het resultaat was dat Clausen moest opstappen bij zijn eigen partij.

De collaboratie van het VNV was voor de partij bijzonder ongunstig. Reeder maakte dankbaar gebruik van De Clercq en Elias, maar weigerde politieke garanties te doen. De Clercq kon, doordat Reeder zich afzette tegen de invloed van de SS, enkele successen

boeken. Zo dwong Reeder alle partijen om samen te gaan met het VNV of zich op te heffen. Toch moest hij meer en meer inboeten tegenover de SS die met DeVlag steeds machtiger werd. De opbodpolitiek leidde niet tot meer invloed van het VNV. Het gebrek aan beloften aan het VNV, in ruil voor hun (militaire) collaboratie, leidde ertoe dat Elias de samenwerking met de SS verbrak. De confrontatiepolitiek van Elias had geen effect, maar de toenadering tot Himmler mocht eveneens niet baten.

De situatie in Noorwegen is het meest interessant in de vergelijking met die in Nederland. Hitler's experiment met Noorwegen werd getekend door Quisling's coup. Dit had niet alleen tot gevolg dat de bezetter zich terughoudend opstelde tegenover de NSB, maar ook dat Hitler aanvankelijk niet goed raad wist met Quisling, nadat Terboven de macht had overgenomen. Bij Quisling is tot 1942 een machtstoename waar te nemen. Het NS-kabinet, dat Quisling vanaf eind 1940 voorzat, was iets dat niet te vergelijken was met Musserts schaduwkabinet van 1943. Vervolgens werd Quisling daadwerkelijk de minister-president van Noorwegen. De NS-leider was echter zo impopulair bij de Noren, waardoor de Duitsers het laatste vertrouwen in hem verloren. Er waren echter een aantal cruciale verschillen in de wijze waarop Quisling en Mussert hun doelen trachten te verwezenlijken. Quisling's voornaamste tactiek was, nadat hij buitenspel werd gezet in de zomer van 1940, bij Hitler aandringen om hem weer te betrekken bij het landsbestuur. In lange brieven, waarin Terboven het moest ontgelden, wist hij dit af te dwingen. Hierbij waren zijn Duitse bondgenoten cruciaal, die met Terboven concurreerden voor invloed in Noorwegen. Quisling had eveneens het voorrecht dat hij Hitler, tot halverwege 1942, persoonlijk kon schrijven. Nadat Hitler zijn vredesvoorstel geïrriteerd van de hand gewezen had, richtte Quisling zich wederom op toenadering. Hij beloofde onder andere de Noren te mobiliseren voor het oostfront. In 1943 moest Quisling echter concluderen dat Terboven niet zou verdwijnen en dat er niets van een vrede tussen Duitsland en Noorwegen terecht zou komen.

Interessant zijn ook de vele ontmoetingen die Quisling had met Hitler, waarvan die in 1939 de toon hadden gezet. Hitler was Quisling dankbaar omdat hij hem zo vroeg op het Engelse gevaar in Noorwegen gewezen had. Bovendien had Quisling ideologisch gezien veel meer te bieden dan Mussert. Daarom kon Hitler enige waardering opbrengen voor de Noor. Niet alleen werd Quisling veel vaker dan Mussert toegelaten tot Hitler, maar ook vroeg de Führer in 1940-1942 regelrecht naar wat Quisling wilde. Musserts bezoeken aan Hitler laten zich als formaliteiten omschrijven. De Führer oordeelde over zaken die Mussert niet aangingen

en ging vervolgens kort in op de situatie in Nederland waarna de NSB-leider met symbolische erkenningen en halve beloften naar huis werd gestuurd. Mussert had net als Quisling een bondgenoot, die hij blindelings vertrouwde. Schmidt was echter niet opgewassen tegen Seyss-Inquart, Rauter en Himmler.

Aanvankelijk ging Mussert er van uit dat de bezetter zat te springen om met de NSB samen te werken. Dit bleek uit het feit dat Mussert dacht dat Hitler wel contact met hem zou opnemen na de meidagen. Ook Musserts vier eisen van 1940 en het Raad van State plan getuigden hiervan. Al snel werd Mussert gewaar dat Seyss-Inquart en Himmler andere plannen hadden voor Nederland. Vervolgens was ook Musserts tactiek om zo dicht mogelijk bij Hitler te blijven. De NSB probeerde, door het doen van grote beloften aan Hitler, boven de concurrentie van Rost, de SS en de Unie uit te stijgen. De Beweging was, net als het VNV, relatief succesvol in het afschudden van andere organisaties. De SS vormde hierop een uitzondering. De prijs was echter hoog. Om Hitler te bezoeken moest Mussert steeds concessies doen die de invloed van de NSB-leider juist schaafde. Toen Mussert in 1943 gewaar werd dat zijn leiderschap over het Nederlandse volk niets betekende, wist hij dat het over was met zijn ambities. Dit pijnlijke besef week niet af van dat van de andere collaboratieleiders. Mussert verbrak niet de banden met de SS, zoals Elias of Clausen, maar richtte zich toch op de confrontatiepolitiek met Himmler om gehoord te worden. Mussert rechtvaardigde zijn verzet door zijn vertrouwen in Hitler, waarvan hij geloofde dat hij misleid werd door Himmler. De pogingen om Hitler te bereiken, hielden niet op en de Leider greep hierbij terug op de beproefde tactiek van het paaien van de rijkscommissaris en van de Führer. De laatste nota, waarin Mussert het nog steeds had over een Bond, getuigde ervan hoe slecht hij Hitler's ware intenties doorgrondde.

Kortom, de wijze waarop Mussert geprobeerd heeft om een machtspositie te veroveren week nauwelijks af van de pogingen van Quisling, De Clercq of Elias. In essentie beschikten alle leiders over te weinig middelen en waren ze altijd ondergeschikt aan de bezettende macht. Ook Musserts rol was in 1943 zo goed als uitgespeeld. Musserts pogingen zijn eveneens te beschrijven aan de hand van de opbodpolitiek, de confrontatiepolitiek en de toenaderingspolitiek.

Literatuurlijst

Primaire literatuur:

Actueele vragen. Antwoord van het Nederlandsch Nationaal-Socialisme (Fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen. Brochure 4 (Utrecht 1934)

Danmarkshistorien, Programma van de DNSAP, 1930. [http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1930/\(30 januari 2017\)](http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1930/(30%20januari%202017))

Danmarkshistorien, Programma van de DNSAP, 1933. [http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1933/\(30 januari 2017\)](http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-nationalsocialistiske-arbejderpartis-partiprogram-1933/(30%20januari%202017))

De bronnen van het Nederlandsche Nationaal-Socialisme (Utrecht 1937)

Feder, G., *Das Program der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken* (München 1935)

Hylkema, C.B., *Het Nederlandsch Fascisme: wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht 1934)

Mussert, A., *Nagelaten bekentenissen: verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*. Bezorgd en ingeleid door Gerard Groeneveld (Nijmegen 2005)

Nationaal-Socialistische (fascistische) staatsleer. Brochure 3 (Utrecht 1933)

Programma met toelichting. Brochure 1 & 2 (Utrecht 1932)

Quisling, V., *Rusland und wir* (Oslo 1942)

Staatkundige richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. Brochure 5 (Utrecht 1936)

Storm. Blad der Nederlandsche SS

Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

Voor volk en vaderland: tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden 1931 - 14 december 1941. Samengesteld door Van Geelkerken (Leiden 1943)

Secundaire literatuur:

Andersen, W., *The German Armed Forces in Denmark 1940-1943. A Study in Occupation Policy* (University of Kansas, Ph.D., 1972)

Bauerkämper, A., 'Transnational Fascism: Cross-Border Relations between Regimes and Movements in Europe, 1922-1939,' *East Central Europe* 25 (2010), 214-246

Berg, J.J., van den, *Dietsland Houzee! De NSB, het VNV en Groot-Nederland* (Universiteit van Amsterdam, Masterscriptie, 1993)

Boterman, F., *Duitse daders: de Jodenvervolgving en nazificatie van Nederland (1940-1945)* (Amsterdam 2015)

Dahl, H.F., *Quisling: a Study of Treachery* (Cambridge 1999)

Gilmour J. en Stephenson, J., eds., *Hitler's Scandinavian Legacy: The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now* (London 2013)

Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en "volkse" solidariteit : de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983)

Havenaar, R., *Anton Mussert, verrader voor het vaderland. Een biografische schets* (Den Haag 1984)

Hayes, P., *Quisling: the Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887-1945* (Newton Abbot 1971)

Hewins, R., *Quisling, Prophet without Honour* (London 1965)

Hirschfeld, G., *Bezetting en Collaboratie: Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem 1991)

Hoidal, O., 'Vidkun Quisling's Decline as a Political Figure in Prewar Norway, 1933-1937,' *The Journal of Modern History* 43 (1971), 440-467

Hoidal, O., *Quisling: a Study in Treason* (Oslo 1989)

Jong, L., de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4 en 7 ('s – Gravenhage 1969-1988)*

Jonge, A.A., de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968)

Jonghe, A., de, *Hitler en het politieke lot van België 1940-1944* (Antwerpen 1972)

Jonghe, A., de, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944) – Tweede deel: de infiltratie van de politieke kollaboratie in Vlaanderen door de SS

van het begin der bezetting tot de dood van De Clercq (juni 1940 – oktober 1942),’ in *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1976)

Knoebel, E., *Racial Illusion and Military Necessity. A Study of SS Political and Manpower Objectives in Occupied Belgium* (University of Colorado, Ph.D., 1967)

Koll, J., *Arthur Seyß-Inquart Und Die Deutsche Besatzungspolitik in Den Niederlanden (1940-1945)* (Wenen 2015)

Kromhout, B., *De Voorman: Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam 2012)

Littlejohn, D., *The Patriotic Traitors: a History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-1945* (London 1972)

Meyers, J. *Mussert, een politiek leven* (Soesterberg 2005)

Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart: het leven van een Duits onderkoning in Nederland. Met authentieke brieven tijdens zijn gevangenschap geschreven* (Utrecht 1989)

Nissen, H., *Scandinavia during the Second World War* (Minneapolis 1983)

Orlow, D., ‘A Difficult Relationship of Unequal Relatives: The Dutch NSB and Nazi Germany, 1933-1940’ *European History Quarterly* 29, (1999), 349-380

Ravn, O. *Fører uden folk: Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti* (Odense 2007)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Vijf nota’s van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitsland en Nederland in een Bond van Germaansche volkeren, 1940-1944* (’s-Gravenhage 1947)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Het proces Mussert* (’s-Gravenhage 1948)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel I. 1921- mei 1942* (’s-Gravenhage 1967)

Slaa, R. te, en Klijn, E., *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009)

Veld, N.C.K.A., in ‘t, *De SS en Nederland: documenten uit SS-archieven 1935-1945. 2 delen* (Den Haag 1976)

Vermaat, E., *Anton Mussert en zijn conflict met de SS* (Soesterberg 2011)

Verstraete, P.J., *Trouw en Dietsch: Vlaamse leiders en hun collaboratie. Staf de Clercq en Hendrik Jozef Elias* (Soesterberg 2006)

Voorhis, J., ‘Germany and Denmark, 1940-1943,’ *Scandinavian Studies* 44 (1972), 171-185

Werther, S., *SS-Vision und Grenzland-Realität: Vom Umgang dänischer und „volksdeutscher“ Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der „großgermanischen“ Ideologie der SS: The Fate of the “Greater Germanic” Ideology in South Jutland* (Stockholm University, Ph.D. 2012)

Wever, B., de, *Greep naar de macht. Vlaams nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tielt 1994)

Wever, B., de, 'Groot-Nederland als utopie en mythe,' *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 3 (1997), 163-180

Wils, L., *Van de Belgische naar de Vlaamse natie: een geschiedenis van de Vlaamse beweging* (Leuven 2009)

Zee, S., van der, *Voor Führer, volk en vaderland: de SS in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1979)